

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : 1960

वर्ष : 16

डिसेम्बर : 2021

अंक : 6

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुख

माधव रामानुज

कीर्तिदा शाह
महामंत्री

प्रफुल्ल रावल

संपादक
भरत भडेल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-380 009

फोन : 26587947

परब ❖ डिसेम्बर, 2021

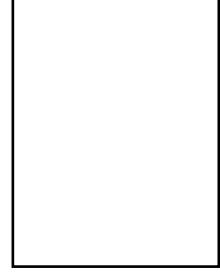
3

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને ‘પરબ’ના લવાજમ અંગે:

- ◆ ‘પરબ’ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ ‘પરબ’ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં ‘પરબ’ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ ‘પરબ’ લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના નામે જ મોકલવી.
લેખકોને:
- ◆ ‘પરબ’માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, ‘પરબ’, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgsp@gmail.com
Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: 26587947
www.gujaratisahityaparishad.com

આજીવન સભ્ય/સંસ્થાની સુધારણા માહિતી

આજીવન સભ્ય નંબર _____

[‘પરબ’ના સરનામાના લેબલ પર નંબર હોય છે.]

આજીવન સભ્યનું પૂરું નામ _____

અટક નામ પિતા/પતિનું નામ

સરનામું _____

_____ પીનકોડ

મોબાઈલ _____ રહેઠાણનો નંબર

આધારકાર્ડ નંબર / ચૂંટણી કાર્ડની ઝેરોક્ષ / લાયસન્સની ઝેરોક્ષ

આજીવન સભ્યની સહી

નોંધ: આ ફોર્મ સાથે આધારકાર્ડની સ્વપ્રમાણિત નકલ મોકલવા વિનંતી છે.

અનુક્રમ

કવિતા

- ◆ આગ, રમણીક અગ્રાવત 7, ક્યાં સુધી, પુષ્કરરાય જોષી 8 એક કવિતા, નિખિલ ખારોડ 9 ભટ્ટ ખડકી, યોગેશ વૈદ્ય 11 અર્ધ્ય, સમીર ભટ્ટ 15 મનનાં પાનાં, પ્રફુલ્લ રાવલ 22

વાર્તા

- ◆ વારતાની વારતાની વારતા, જ્યોતીન્દ્ર પંચોલી 23 ઘાબાજરિયું, છાયા ત્રિવેદી 28 ભૂતની ભવાઈ, મનહર ઓઝા 35

અભ્યાસ

- ◆ સપ્તપદીનો સાક્ષાત્કાર, યોગેશ જોષી 41 સાંસ્કૃતિક અધ્યયન (Cultural studies), હર્ષવદન ત્રિવેદી 46 ભૂંડા ભવાઈ વેશ, દલપત ચૌહાણ 53 ગુજરાતમાં લોકસાહિત્ય/લોકવિદ્યા તથા સંતસાહિત્ય ક્ષેત્રે થયેલાં સંપાદનો અને તેના સંશોધકો/સંપાદકો: એક વિહંગાવલોકન, નિરંજન રાજયગુરુ 61

કેન્દ્રિયત

- ◆ હું કેમ (ઓછું) લખું છું?, મીનલ દવે 67

વિશેષ

- ◆ પુરસ્કાર વિશેષ, હેતલ ભટ્ટ 70

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

- ◆ હા, ગિરીશ ભટ્ટ હજી વાર્તાઓ લખે છે..., મોહન પરમાર 75 ભીતરની ભોંયમાંથી ઝમતું શબ્દ જળ, દીવાન ઠાકોર 77 'સોનટેકરી'ની રોમાંચક સફર, અજય સોની 80
- ◆ અને છેલ્લે...
સાહિત્યકૃતિની એકાએક રચાતી પ્રસ્તુતતા: જાગતે રહો..., ભરત મહેતા 82
- ◆ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : કીર્તિદા શાહ 85
- ◆ આ અંકના લેખકો 89

આગ | રમણીક અગ્રાવત

જંગલને નથી આગની નવી નવાઈ
ઝગે એક તણખો ક્યાંય ને
સડસડ સડસડ સળગી ઊઠે દિશાઓ
ક્યાંથી, કોણે મોકલ્યો આ જાસો
એની ખબર ન પડે.
એને સૂંઘવા પણ ઊભું ન રહે કોઈ
બસ નાસો નાસો
દઝાડતી હવાથી બચવા નાસો.
હિંસક પ્રાણીની આંખમાં ધૂંધવાતી હોય છે એ આગ.
એ જ આગ ટમટમતી હોય છે
તેનો શિકાર થનાર પ્રાણીની આંખમાં પણ
બચી જવાની - જીવી જવાની આશા રૂપે.
કારતક માગશરમાં જંગલને આગના ટશિયા ફૂટે
લાલચટક ચણીબોર થઈ લૂમેઝૂમે.
પોષની મધરાતને તાપણે
ઝબૂકતી હોય છે થરથરતી આગ.
ફાગણમાં તો પલાશને પાંદડે પાંદડે
ભડભડી ઊઠે લપકતી જિહ્વાઓ.
શેકી નાખતા ઉનાળાની બપોરે ઝાંખરાંઓ વચ્ચે
લપાઈને બેઠી હોય છે ઝીણકુડી આગ.
કઠિયારાઓની કુહાડીઓનાં ફળાં પર
તિખારા વેરતી આગનાં બેસણાં.
ચણોડીના વેલાઓ પર તડાફ ફૂટે આગનાં બીજ.
ચોમાસાની રાતે આગિયાઓની પૂંઠે પૂંઠે
કંઈક ખાંખાંખોળા કરતું ફરતું હોય છે જંગલ.
આગનાં કેટકેટલાં રૂપ વેરાયેલાં છે
આ જંગલમાં...
દવ લાગે ત્યારે હોય છે ભીષણતમ સમય જીવવા માટે
એ જ દવ વેરી જાય છે સંજીવનીરૂપે
રાખ રાખ રાખ ચોમેર.
એ રાખનાં અમી ચૂસી ચૂસી
ફરી જાગી ઊઠે મીચાયેલી જંગલની આંખ.

ક્યાં સુધી | પુષ્કરરાય જોષી

ધૂર્ત શૃગાલો
બિલાડીને બનાવી દે છે વાઘ
ને વાઘને
પુરાવી દે છે પાંજરામાં
બાપડો ભલેને ઘુરકિયાં કર્યાં કરે!
ઇતિહાસમાં હજી બખડે છે
ગુલામીની ઝંઝીર
ને સ્વતંત્રતા છે
એક સુંદર સ્વપ્ન!

કહે છે કે
વિજ્ઞાનને છે ત્રીજી આંખ
પણ તેણે કાપી નાખી છે
માનવીની બંને પાંખ.
ઉત્ક્રાંતિને ઉકેલવા મથતા વિદ્વાનોને
વૈજ્ઞાનિકો આપે છે ચેતવણી કે
માનવીના રક્તમાં
ઊંછરી રહ્યાં છે
કરોડો ભયંકર વિષાણુઓ,
જે માનવીને
નેસ્તનાબૂદ કરી શકે છે
લુપ્ત થતી જાતિઓની જાળવણીની
દલીલો કરતો માનવી
પોતે જ થતો જાય છે લુપ્ત
સાયને જૂઠ બતાવનાર
ને જૂઠને સાચમાં ખપાવનાર
કીમિયાગરો
આજે પૂજાય છે દેવની જેમ, ત્યારે
પથ્થરને ઈશ્વર
ને
ઈશ્વરને પથ્થર
બનાવવાનો છળકપટનો
ખતરનાક ખેલ
ખેલાયા કરશે ક્યાં લગી?

એક કવિતા | નિખિલ ખારોડ

તે દિવસે ડંગોરો લઈને નીકળ્યા હતા નહીં ?
ભોંભાખળું હશે ત્યારે...
ડંગોરો શાને માટે લીધો હતો ?
ઠક ઠક પછાડતાં પછાડતાં ચાલવા માટે તો નહીં જ હોય...
જમીન પરના ખાડાખબડાની
ખબર પડે એટલે હોઈ શકે કદાચ...
આમ તો તમે જમીન જોઈ શકતા હતા ને ?
ડંગોરાની એમાં વળી શી જરૂર ?
હા, હાથમાં ડંગોરો હોય તો
શરીર સીધું રહી શકે તે સાચું...
પછી તો તમારા ડંગોરાનો
ઘોડો બનાવીને
ઘણા તબડાક તબડાક કરતાં હતાં...
પણ હવે ડંગોરો ક્યાં છે તે ખબર નથી...
અને સવારના પહોરમાં
કોઈ માણસના ચહેરા પણ
બરોબર ન દેખાય તે ટાણે
તમારે ક્યાં જવું હતું ?
એમ તો હું માનું છું કે
તમે મનોમન નક્કી કર્યું હતું
દૂર દૂર
દરિયાકિનારા સુધી જવાનું...
અને ત્યાં પહોંચીને
ચપટી મીઠું લેવાનું...
તમારા હાથમાં ડંગોરો હતો
અને શરીરે પોતડી...
તમને જોઈને ધીમે ધીમે
બધાં જોડાવાં લાગ્યાં હતાં...
અને દરિયે પહોંચ્યા ત્યારે તો
કિનારે પગ મૂકવાની જગ્યા ન હતી.
ઘણાએ તમને જોઈને હાથમાં
ડંગોરા લીધા હશે ને ?
અને તમને જોઈને જ
ચપટી મીઠું ઉપાડ્યું હશે ને ?
ચપટી મીઠું લેવા
આટલે દૂર

અને તે પણ પગપાળા...
 આ બધું શું જરૂરી હતું?
 તમને ખબર હતી કે
 તમારે લીધે કેટલાં બધાં
 ઘરબાર રેઢાં મૂકીને
 તમારી પાછળ નીકળી પડ્યાં હતાં ?
 એવું તે શું હતું ચપટી મીઠામાં ?
 એ તો મળી જાત ક્યાંક
 ડાઈનિંગ ટેબલ પર
 બાટલીમાં બંધ...
 તમે દરિયે ગયા
 એટલે બધાં દરિયે ગયાં.
 પણ ઘણાં
 જમીનના પેટાળમાંથી ખારાં પાણી કાઢે છે
 મીઠું પકવવા.
 એવું ત્યારે હતું કે નહીં
 તે ખબર નથી.
 પણ આજે તો છે જ.
 તમને દરિયે ગયાને
 કેટલાં વર્ષ થયાં હશે ?
 આ તો માત્ર જાણવા ખાતર...
 બાકી... જાણીને શું કરવું ?
 હા, એટલું ખરું કે
 તમારાં પગલાં પડ્યાં હતાં
 ત્યાં પાળિયા બની ગયા છે.
 વારે તહેવારે ત્યાં બધાં જાય છે.
 આથી જ તો મને થાય છે કે
 તે દિવસે
 તમે ડંગોરો લઈને
 નીકળ્યા ન હોત તો
 આજે શું હોત ?

ભટ્ટ ખડકી | યોગેશ વૈદ્ય

(The dissolution of a street)

(છંદવિધાન : ગાલલ ગાગા, ગાલલ ગાગા, ગાલલ ગાગા, ગાગા)

(I)

વિહંગાવલોકન

ઉપર નભમાં પાંખ પસારી સમળી મંથર તરતી
નીચે ઢેકા-ઢાળ જૂનાગઢ, ઝરઝર ખેપટ ખરતી
વાદળ આવે-જાય, પાડતાં ભાત છાંયડી-તડકી
ઊભી અધૂકડી મહાલક્ષ્મીના ઢેળાવે ભટ્ટ ખડકી
મજિયારી ભીંતે લેચાચું મૂંગાં ઘરનું ટોળું
અતિ સાંકડા ફળિયાં, શેરી, ઉપર આભ નહીં પહોળું
સહિયારાં પરસાળ, ડેલીઓ, હવાણ સૌ સહિયારાં
અંગતમાં ઊંચકી રાખે સહુ સ્વગત સાપના ભારા
ઘર છે તો વાસણ પણ ખખડે, સહુ ભીતરની જાણે
વઘારનો છમકાર ઓળખે, ખટમીઠીને માણે
વિધવા, સધવા, ભોળી, કપટી, દેખાવડી, કદરૂપી
સમજણ નામે તેલ ઊંજતી ફરે ઘરેઘર કૂપી
સાંજ પડ્યે વાનરની ટોળી છતનાં નળિયાં ફોડે
થીજી રહેલી ભટ્ટ ખડકીને મૂળમાંથી ઝંઝોડે.

(II)

જયાગૌરી અને જેન્તીલાલ શાસ્ત્રીનું ઘર
અંધારામાં નળ ખખડે ને દાદી ઊઠે સફાળા
ટગરફૂલશી સવાર પાડે માથે હાથ હુંફાળા
ઓરસિયા પર શ્લોક પ્રસરતો દાદા ચંદન ઘસતા
ઘરનાં નાનાં ખૂણે કેટલાં ઈશ્વર આવી વસતાં
જૂનવાણી અસબાબ, સીસમની ખાટ, ખીંટીએ થેલી
ઓસડિયાંની ગંધ ખીચોખીચ કબાટમાં વાસેલી
ભંડકિયાનાં કૂવેથી અંધાર ઉલેચ્યાં રાખે
જયાગૌરીનો ઉજમ સહુનાં ચહેરા ઊટકી નાંખે
પીળી પડેલી પોથીમાં રમમાણ ખૂંપેલા ચશ્માં
કરચલીયાળી કાય, ભમે સંસ્કૃત ખખળતું નસમાં
અનુષ્ટુપનાં કંપન ઓઢી ઊભી દીવાલો ઘરની
બંધ આરિયે ઠરી રહેલા દૂધને ચિંતા તરની
જેન્તીબાપા ઘર વિષે જો કદીક અમંગળ ભાખે
જયાગૌરી તત્કાળ ઊઠીને પોડાં છાંદી નાંખે.

(III)

રંભામા

ભટ્ટપ્રડકીમાં રંભામા જીવ્યાં છે ધસમસ એવાં
અનરાધારે વરસ્યાં પણ ના પડ્યાં ક્યાંયથી નેવાં
ઊગે-આથમે ઊણો સૂરજ, ઘરનો ભીનો ખૂણો
રંભામાનો કડપ ખરો પણ વધતો ચાલે લૂણો
કયાં પારકા કામ, બથાવી રાખ્યું ઘરને સાથે
જીવતર સોજારી નાંખ્યું તો રહ્યાં ફોતરાં હાથે
મોટો તેની પરણેતર લઈ બીજે ગામ સિધાવ્યો
નાનાં બે દીકરાના હાથે થડો શાકનો આવ્યો
ઘસી ચિરોડી રંગ બનાવે રંગોળીના બન્ને
જીવતર કૂટતું રહે ફાટતાં કેલેન્ડરના પન્ને
રાતે વકરો ગણે દીકરા, ડૂબ્યું તુંબડું તારે
રંભામા થાકેલાં ઘરની બરડ પીઠ પસવારે
આણ દઈ પાણીની કૂવે જૂના દોકડા નાખે
કયા ઉધામા રંભામાને ઉભડક જીવતાં રાખે ?

(IV)

રસિકભાઈની ઓશરીનો પોપટ

રસિકભાઈની ઊભી ઓશરી વચ્ચે લેહર કરે છે
પિંજરનું નવટાંક જીવવું સવ્વાશેર કરે છે
નવડાવે, ખવડાવે, ઝુલવે, રાતે ઢાંકી રાખે
ગોદાવરીમા મોરી દે એ હૈયું પોપટ ચાખે
એક રસોડે જમે સામટાં ઘરનાં પંદર મનખાં
વાસણ એકે ખખડે ના, સહુ ભાણાં એક જ સરખાં
કરિયાણું હો કે ઘરવખરી, ઈસમ પડીકે મોટો
જીવતો જથ્થાબંધ, કદી ના કરતો નફોતોટો
ગોદાવરીમાને મધરાતે વિચાર નબળા આવે
રસિક દીકરો ક્યાંથી સુખનો વીમો કાઢવી લાવે ?
ભાવિના ઝેંધાણ પિંજરે પોપટમાં પડવાતા
સંચર પામ્યાં ગોદાવરીમા ધોળ હરિના ગાતાં
ગોદાવરીમાને પોપટ - બે જીવ ભીતરનાં પથી
પિંજર ખુલ્લું રહે છતાંયે પોપટ ઊડતો નથી.

(V)

ગિરજામાનો પડિયો

ઊંચા ઓટલે ઘાટીલું ઘર, ગવક્ષ ઉપલા માળે
પણ રહેનારાં ક્યાંક જીવે છે ભંડકિયે, પાતાળે
જૂનવાણી ઘડિયાળ, ભીંતે બે ચાર છબી ટાંગેલી
ખૂણે પડી એક મૂંગી ખુરશી પાયાથી ભાંગેલી
પલાશનાં લીલાં પર્ણોને મારી પીળા બખિયા
ગિરજામા ને પ્રભાવહુ બે દિવસો સાંધે દખિયા
સીવે પારકા પ્રસંગ કાજે જે પાતર ને પડિયા
ઘરે પરોણા જમવા બેસે એવાં ક્યાં ચોઘડિયાં ?
રાંધણિયામાં ક્યાંક કાલનો સૂરજ ભારી રાખે
સાસુ-વહુને બસ પોતાનાં પેટ હરાવી નાંખે
દિવસો તો ઉજમાળા વીતે, રાત પડે બહુ કાળી
પ્રભાવહુની ભીડ ભાંગવા આવે ના વનમાળી
સુન્ન હવામાં સોળ સબોડે કોઈ અગોચર બડિયો
ગિરજામાના હાથ વચાળે બસ એક કાણો પડિયો.

(VI)

કંપ-ભૂકંપ

ધણધણધણણણ ધરા ધ્રુજ, ધબકાર ચૂકી ગઈ ખડકી
એકસામટી ભયની મારી હજાર ભીંતો ભડકી
છેક મૂળમાં જઈને પાડી મરણચીસ ઈંટોએ
ખેતલિયાને પૂજનારાંની આણ ન રાખી ભોંએ
તિરાડ ભીંતે, છત છાજલીએ, તિરાડ ઊંડે મનમાં
તિરાડનું વિસ્તરવું ઝીલ્યું ઝીલાય ના બાવનમાં
સહુએ સહુનાં ગજા પ્રમાણે પ્રગટ તિરાડો સાંધી
ખબર નહીં પણ હારે સહુએ ગાંઠ શું મનમાં બાંધી!
સહુ પહેલાં શું જીવવા ઝંખે, સાથ રહે સન્નાટો
મૂશળ બનીને ઊગી રહેલા ભયને ક્યાં જઈ દાટો ?
એ થાનેલું કેમ છાંડવું જેણે પોષી પેઢી
કેમ છોડવી નસમાં વહેતી ભટ્ટખડકીને રેઢી
ભટ્ટખડકીનો મૂળથી વારસદાર હતો જે છેલ્લો
જેન્તીબાપાના ઘરનો અસબાબ ભરાયો પેલ્લો.

(VII)

પડઘા 1

હોળીચકલે કલબલાટના પડઘા રહી ગયાં છે
મોઈ-દાંડિયો છોડી રમનારા ક્યાં વહી ગયા છે
દૂધની ભૂમ સૂકાઈ, ઘડઘડ દાદર ઊતરી અટક્યા
આખો જીવ વલૂરી નાંખ્યો, ચાંચડ એવું ચટક્યાં
પાપડ વણતાં જડાઉમા ક્યાં? ક્યાં અમરતવહુ ભોળી?
ઓઘો ક્યાં જે એક વાસડે ઠેકી જાતો હોળી
સુભલો ક્યાં છે? અનિલ્યો ક્યાં? ક્યાં નીત્યો ભણશાળી?
આખી પલટણ સરકી ગઈ ક્યાં આખી છેલ્લી તાળી
તળિયેથી ફાટેલ હવેડો, દિશે ન દક્કુબાપા
કાંતાફઈની ઓશરીએ બહુ રડેલ કંકુથાપા
રક્ષણ માટે મળી લગાવી સહુએ જમણા કાને
હિજરતીઓના હાથ ન ઝાલ્યા દેરીના હનમાને?
ચોકેરું ધમધમે જૂનાગઢ, વચ્ચે આ ખાલીપો
નયાં નાગરી ઘરચોળાને પાલવ આવ્યો ખીપો.

(VIII)

પડઘા 2

તૂટ્યા ટોડલા ને પથ્થરની ઝૂલ ઝૂકી આવી છે
કોની પાસે ભીડી દીધેલાં અંતરની ચાવી છે
રાન સમા આ ફળિયે ઊગી ભોરીંગણી કાંટાળી
રાંધણિયામાં નથી ધુમાડો, બસ ખૂલી છે જાળી
ખુલી અગાસી જેણે ચાંદો હાથવગો રાખ્યો'તો
જયાગૌરીના હાથે દૂધમાં ઝબકોળી ચાખ્યો'તો
પડ-પરસાળે ખૂબ ભમ્યો દાદીનો સાળુ ઝાલી
દાદીમાનો પ્રિય દાબડો, અંતે નીકળ્યો ખાલી
છેક ભીતરે ખૂંચી કાંકરી સ્મરતાં 'ચણ ચણ બગલી'
પડી હજુએ ખૂણે સૂકાયેલ ટગરફૂલની ઢગલી
ભીંતે લખ્યાં અણબૂઝ પલાખાં લીલ થકી ઢંકાયા
બસ અહિયાંથી અંજળ ખૂટ્યાં રસ્તાઓ ફંટાયા
કૂવા ઓરડીમાં ઊંડાણે જાગે છે સરવાણી
બસ એ ધરપત સાથે માગે વિરામ મારી વાણી.

અર્ધ્ય | સમીર ભટ્ટ

(સદ્ગુરુએ મુંને ચોરી શીખવાડી, જ્ઞાન ગણેશિયો ઘડાયો રે;
સાંકડી શેરી નિયાં વાટું છે વસમી, માલમીએ મુંને મૂક્યો રે;
નામની નિસરણી કીધી, જઈ ધણીને મોલે ઢૂંક્યો રે
- દાસી જીવણ)

1.

નાળિયેરી ઉર્ફે 'યારસ્તે'*

(આ કવિતા સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની)

1.

આવ્યો છું કોચ્ચી

બેઠો છું દરિયે...

કિનારે ઝુંડમાં નાળિયેરીઓ ઊભી છે...

ઘણાં બધાં નાળિયેરથી ભરચક...

મારી નજર ઠરે છે

થોડે છેટે એક એકલી ઊભેલી નાળિયેરી પર.

સમય જતાં સહેજ ઝૂકેલી.

એકાદ નાળિયેર છે એની ટોચ પર.

પણ અહીંનો એક દોસ્ત કહે છે

કે

એ એકાદ નાળિયેર જેટલું મીઠું પાણી પેલા ઝુંડમાં કોઈનું ન હોય...

2.

અઘરું છે એ એકલી નાળિયેરી પર ચડી

નાળિયેર તોડી

કાચલું ભાંગી એનું પાણી પામવું...

દોરડું અને બાવડાં મજબૂત જોઈએ.

કેટલાય અડધે પહોંચતામાં હાંફી ગયા છે.

વળી પહોંચી અને તોડી લાવો તો છરો ધારદાર જોઈએ.

એનું પાણી પીઓ તો આખો દરિયો જુદી રીતે સમજાય એ નક્કી.

પેલા ઝુંડ પાસે તો ઘણાં છે...

નાળિયેર અને તોડનાર

અહીં એકાંત છે...

એકલદોકલ આવે કદાચ.

3.

પેલો અહીંનો દોસ્ત કહે છે

જે તે ન સાધી શકે એને

દરિયો ય આજીજી કરે છે એને ક્યારેક ક્યારેક.

હકીલી

એકલી

એ નાળિયેરી

પહેલા તો પાણી માપે ચડનારનું...

ઝુંડ પાસે ખીખિયાટા કરી ટાબોટા પાડતા

એકમેકને નજીવી વાતે પોરસાવતા ઉપરછલ્લી તરસવાળાનું કામ નથી.

એ ઈચ્છે પણ આ હકીલી એને તો દાદ જ ન આપે...

એને માછીમાર નહિ મરજીવા જ ખપે.

એકલદોકલ,

જે પોતાની ગરજે અને દરિયો સમજવાની ઊંડી આરત લઈને આવે

તે જ તેને ખપે.

4.

હું

દોરડું લઉં છું...

કછોટો વાળું છું.

એના દ્વારા

મારે આખો દરિયો સમજવો છે જુદી રીતે.

* યારસ્તે - સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની મારા જન્મ પહેલાં લિટલ મેગેઝીન 'સંદર્ભ'માં પ્રગટ થયેલ રચના જેની એક પંક્તિ 'દરિયા રસ્તે ત્રાટકનારો જીત્યો જમીન આડો ગઢ' મને કવિતાની જુદી સમજ આપનારી પહેલી પંક્તિ હતી.

2.

લોહકાર

(આ કવિતા શિરીષ પંચાલની)

1.

ઘણુંક ઘણું ભાંગવાની જ નહીં

પણ

જુના પુરાણને ટીપી ટીપી એમાંથી જ

અવલનવલ ઘાટ ઘડવાની હોંશ હતી એને પહેલેથી જ.*

મજબૂત બાવડાં, ધારદાર આંખ, ભારેખમ મૌન

છાતીમાં મૂંઝારો, ઊભરાતું બળ લઈ
 આમતેમ આથડતો હતો એ.
 એમાં મળી ગયો એને
 દુનિયાભરના શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રનો જાણતલ
 એક જોશી...
 બડો પારખું બંદો.
 પારખી લીધો એને
 ને
 જામી જુગલબંધી બિલકુલ ઘણ અને એરણ જેવી.
 જોશીએ ચીંધેલ
 અનેક ઘેઘૂર વડલા વચ્ચેની થોડી ચોખ્ખી જગામાં
 એણે બાંધી કોઢ...

2.
 વડલા વચ્ચાળે ધમણ ફૂંકાતી રહી
 કોઢ તણખાતી રહી
 ઘણ એરણ પર પછડાતો રહ્યો
 એણે શું માગ્યું દુનિયા પાસે ?
 માત્ર શુદ્ધ લોહું... ભેગ વગરનું...
 પહેલાતો ધીખતી કોઢમાં નર્યા, ભેગ વગરના લોહા જેવો
 એ જ ટીપાયો... ઘડાયો...
 અને પછી દાયકાઓ સુધી એની કોઢમાં નર્યા લોહના ટુકડાઓ
 ટીપાઈ ટીપાઈ નવા ઘાટ પામતા ગયા.
 બીજા અનેક ઘડવૈયાઓના તકલાદી આયુધોની બજારુ ભુમરાણો
 વચ્ચે એને ધૂન હતી
 કેવળ સાચી ધારની...

3.
 વર્ષો વીત્યાં છે.
 લોહકાર એકલો છે...
 હજી વડલા વચ્ચાળે એની કોઢ તણખે છે.
 જુના પુરાણા, દુનિયાની નજરે ન ચડતા શસ્ત્રોની જરૂરિયાત
 સમજતો એ તેને નવા રૂપે જગત સામે મૂકી રહ્યો છે
 આજે નહીં તો કાલે જગત સમજશે એ આશાથી
 જો તમે જાવ એની પાસે ક્યારેક

તો કહેજો કે
એક લોઢાનો કટકો
પડ્યો છે એનાથી સહેજ દૂરની જમીનમાં
કાટ ચડતો જાય છે એને... પણ છે નર્ચું લોઢું
પૂરેપૂરો એ કટાઈને જમીનમાં ભળે એ પહેલાં
હે લોહકાર,
તણખાવ તારી કોઢ
ફૂંક ધમણ...

* 'ઘણુંક ઘણું ભાંગવું ઘણ ઉઠાવ મારી ભુજા' - સુંદરમ્.

--

3.

તારો.

(આ કવિતા નીતિન મહેતાની)

1

અગાસીમાં બેઠો છું ભરચોમાસે
અમાસની અંધારી રાતે
તારાઓ છુપાઈ ગયા છે કાળી ચાદર ઓઢીને
કોઈ નથી મારી પાસે
અંધારાની ભીંસ વધતી જાય છે
અચાનક કાળી ચાદર ચિરાય છે
એના ચરચરાટથી મારા કાન ત્રમત્રમી ઊઠે છે
ચિરાયેલી ચાદરમાંથી
એક તારો ડોકાય છે
એ તું તો નથીને?
એવી શંકા પડતા ગળે ડૂમો ભરાય છે.

2

ઘણા વરસે તું ઢેખાયો
આમ તો
પ્રેયસીની સાથે મેં પડાવેલી પહેલી તસવીરમાં તું વચ્ચે હતો.
ત્યારે તો ચન્દ્રની માફક પથરાયો હતો અમારા જીવનમાં.
ચપટીક અંધાર ઘેરી વળે
કે
ગાભરા ગાભરા અમે દોડી આવતા તારી પાસે.

હવે અમે મોટા થયા છીએ ને
અંધારું વિસ્તરતું જાય છે ચોમેર.

પણ

તું નથી આસપાસ.

તારા ગુરુએ તને કહ્યું હતું

તે સાચું પડ્યું છે ત્રીજી પેઢીએ.

‘જે એક પળે આંસુ બનીને આંખમાં ચમકે છે

તે બીજી પળે દૂરનું નક્ષત્ર બની જાય છે’*

3.

જાણું છું

તું ફરી નહિ જ આવે

પણ વચન આપ

કે

અંધારી રાતે ભીંસતા અંધાર વચ્ચે

આમ દૂરથી ટમટમીશ મારી આંખ સુધી.

હું જીવી લઈશ બાકીનું

એના આધારે.

*‘જે એક પળે આંસુ બનીને આંખમાં ચમકે છે

તે બીજી પળે દૂરનું નક્ષત્ર બની જાય છે - સુરેશ જોશી.

--

4.

ખેડૂત

(આ કવિતા રઘુવીર ચૌધરીની)

1.

સિમેન્ટ, કોન્ક્રીટ, કાચ, શિલા

તાર, બોલ્ટ, રિવેટ, સ્ક્રુ, ખીલાથી બનેલા,

ઇન્દ્રજાળની લીલા* ભૂલવતા

સાબરમતી નદીના કિનારે વસેલા શહેરની વચ્ચોવચ

નદીકિનારે

કે

શહેરથી દૂર દૂરના ગામડાના શેઠે

- તું જ્યાં પગ મૂકે

એ તારી જમીન સુવાંગ.
એમાં ન ચાલે કોઈનું ય

2.

મોલાત પર તારી આણ અકબંધ...
તારા લાંબા છેક પગ સુધી પહોંચતા હાથમાં સઘળું.
તું ધારે ત્યારે ખેડે
તું ધારે તો પડતર રાખે.
જ્યારે મન થાય ત્યારે
પાવડાથી કે કલમથી ગોડે
જમીન કે કાગળ
વાવે બીજ કે શબ્દ...
કોસ હાંકી પાણી પાય.
ઉછેરે જતનથી જ્યારે
ત્યારે તારી હેતાળ માયાળુ નજરથી
મોલાત હરખાઈને હિલોળા લે.
મન થાય ત્યારે ગણતરી માંડી વાઢી લે.
ગણતરી ખોટી પડશે એવું લાગે તો
સુકવી દે સઘળું તારી પાણીદાર આંખોથી...
જમીન પરની તારી આણ અકબંધ.

3.

જમીન જાણે છે તને...
તું ફૂર નથી.
તું રમે છે એની સાથે...
એ રમત જીવાદોરી છે
જમીનની અને તારી.
ખેડૂત,
તું વૃદ્ધ થયો છે
અને હું પ્રૌઢ...
તો પણ
તારા ખેતરમાં વર્ષોથી
છીંડું પાડવાના મારા પ્રયાસ ચાલુ જ છે.
હું જાણું છું વર્ષોથી
તું ઈસ્વીશ ત્યારે જ થશે.

એકાદ મળસ્કે પાડીશ છીંડું.
 ઘુસી જઈશ તારા ખેતરમાં...
 પછી માંચડે ચડી રાહ જોઈશ તારી.
 સવારનું શિરામણ કરવા તારી સાથે.
 *નિરંજન ભગત - 'સિમેન્ટ, કોંક્રીટ, કાચ, શિલા,
 તાર, બોલ્ટ, રિવેટ, સ્ક્રૂ, ખીલા;
 ઇન્દ્રજાલની ભૂલને લીલા
 એવી આ સૌ સ્વર્ગતણી સામગ્રી!

5.

ઓગળવું

(આ કવિતા કમલ વોરાની)

1.

શબ્દ જો જરી ઊઘડે
 તો
 એમાં થોડો અજવાસ ભરું
 અજવાસમાં સ્હેજ તિરાડ દેખાય
 તો
 એમાં થોડો અર્થ રેડું
 અર્થમાં થોડું પોલાણ કળાય
 તો
 એમાં સુગંધ સિંચુ
 સુગંધ જો જરી કાન માંડે
 તો
 એમાં હળવો સૂર રેલું
 સૂરમાં જો જગા જડે
 તો
 એમાં શબ્દ સેરવું
 પછી માંડું એક કવિતા
 નરી કવિતા
 અને
 ધરું મૌન
 2.
 જો ક્વચિત

ઠરેલ, ઘેરા અવાજે
 વાંચું એને
 તો
 પતંગિયાની ઊડાઊડ રચાય
 પવનના દરવાજા ખુલે.
 જોકે મારું મન ઠરે
 હવાથી હળવા પારદર્શક
 રંગ વગરના પતંગિયામાં જ.
 ભીંત જેવી ભીંત
 ભલે ઊભી હોય ટટ્ટાર
 પણ મને તો જડી જ આવે
 એમાં એક છિદ્ર
 જેમાંથી તમે આખું ભૂરું આકાશ જોઈ શકો.
 એક અનેક એક - ની ભ્રમણામાં
 ભલે કોઈ રાચે
 છેલ્લે તો
 મારામાં સવાલજવાબ વિનાનો
 નામ વિનાનો
 અરે શબ્દ વિનાનો ઉત્સવ રચાવાનો એ નક્કી.
 હું ઓગળી જઈશ એમાં.

મનનાં પાનાં | પ્રફુલ્લ રાવલ

કોની પાસે ખોલું મારા મનનાં પાનાં
 સહુ શોધે છે કેવળ જાતભાતનાં બહાનાં
 કોની પાસે ખોલું મારા મનનાં પાનાં
 પાને પાનું વલખે આજે પેલી આંખો
 કોણે આપી એને રાતીમાતી પાંખો
 એ પાંખો દેતી શાતા; થાશે સહુ સારાંવાનાં
 કોની પાસે ખોલું મારા મનનાં પાનાં
 પાછા પગલે શોધું વહી ગયેલી ધારા
 એ ધારાની યાદે મેં પાર કર્યાં કે આરા
 સાથે વારેવારે સાર્યાં આંસુ છાનાંમાનાં
 કોની પાસે ખોલું મારા મનનાં પાનાં

આ ગામમાં, આ ઘરમાં દેવરાજ માટે આ છેલ્લી રાત્રી હતી. કારણ પોતે આજે શિક્ષક તરીકે નિવૃત્ત થઈ ગયો હતો. પુત્ર વિક્રમ, પુત્રવધૂ અંજુ અને પૌત્રી દિવ્યા તો વિદાય સમારંભના આગળના દિવસે જ અહીં આવી ગયાં હતાં. મોટાભાગનો સરસામાન બંધાઈ ગયો હતો. તેમની સાથે જ સવારે વડોદરા તેનાં ઘેર રહેવા જતાં રહેવાનું એવોય નિર્ણય લેવાઈ ગયો છે. પોતે પણ એ બાબતે સંમતિ આપી જ દીધેલી કારણ પાંચ વર્ષ અગાઉ પત્ની સરલા પણ હાર્ટએટેકને કારણે આ દુનિયાથી દૂર ચાલી ગઈ હતી એ પોતે આ ઘરમાં એકલાં જ રહેતા હતાં. હવે તો નોકરીએ પણ જવાનું ન હતું. છતાં પણ આ ઘર સાથે, જિલ્લાનાં સાવ અંતરિયાળ, આદિવાસી સમાજ ધરાવતાં પરંતુ કુદરતની અસીમ કૃપા ધરાવતાં આ જંગલી વિસ્તારનાં ગામને, અહીંનાં ગ્રામ્ય લોકોને, છેલ્લાં ત્રણથી વધુ દાયકાથી પોતાની પાસે ભણી ગયેલા વિશાળ વિદ્યાર્થી સમુદાયને છોડી જવાની ક્ષણ આવી ગઈ હતી. આ વાસ્તવિક સ્થિતિને સ્વીકારવા માટે આજની આ અંતિમ રાત્રીએ મન તૈયાર ન હતું.

પોતે નિવૃત્ત થઈ જશે ત્યારે અઘધ કહી શકાય તેટલાં પચાસેક લાખ રૂપિયા રોકડાં મળવાનાં જ હતાં. એનું આયોજન પણ વિક્રમ અને અંજુએ સાથે મળીને કરી નાખ્યું હતું. વડોદરામાં પોતાની માલિકીનો ફ્લેટ લેવા માટે સત્યાવીસ લાખ રૂપિયા વિક્રમને, અંજુ માટે દસ તોલાનો સોનાનો હાર અને બંગડીનો સેટ અને દિવ્યા માટે એકટીવા લેવાનું આયોજન પણ જાહેર થઈ ગયું હતું. કદાચ એટલે જ તો એ બધાં ખુશ હતાં. વિદાય સમારંભમાં ભાગ લેવાં તથા ગ્રામજનોને એ બતાવી આપવા કે પિતાજીને પણ પોતાની સાથે જ રાખશે એ માટે ઉલટભેર, અગાઉથી જ આવી ગયાં હતાં.

આમ તો સરલાનાં મૃત્યુ બાદ પણ વિક્રમે તો કહેલું જ, ‘તમે સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈ લો, હવે તો પાંચ વર્ષ જ બાકી છે ને?’

પણ, દેવરાજે ના પાડી દીધી હતી. કારણ, પોતે સાચા અર્થમાં એક શિક્ષક, વિદ્યાગુરુ બની રહેવા માંગતો હતો. અહિંની શાળામાં ભણતાં, ભણી ગયેલાં કેટલાંય વિદ્યાર્થીઓ સાથે એનું મન એટલું ભળી ગયું હતું કે એ લોકોએ આ ઘરમાં હવે સરલા નથી એવું ક્યારેય લાગવા જ દીધું ન હતું.

આ ગામમાં સાળાનાં સમય દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતો, તો છૂટચાં બાદ રમત-ગમત, ખેતીવાડી, ગ્રામ ઉત્કર્ષનાં કાર્યોમાં એમને સતત પ્રેરણા આપી હતી. સંસ્કાર-સિંચન કર્યું હતું. આ ગામનાં સૌ નાના મોટા સાથે અજબની માયા બંધાઈ ચૂકી હતી. અરે એની શી વાત કરો? આ ઘરનાં વિશાળ આંગણામાં ઉછેરેલાં ગુલમહોર, આંબા, બદામ, કેળ, જામફળ, સીતાફળનાં વૃક્ષો અને ભાતભાતનાં ફૂલછોડ સાથે પણ એટલીજ આત્મીયતા કેળવાઈ ગઈ હતી. ખરેખર, મન માનતું ન હતું કે, આવતી કાલે સવારે જ આ બધું છોડીને

ચાલી નીકળવાનું છે. આ સતત માનસિક ગડમથલે ઘેરી વળેલાં અજંપાએ રાત્રીની નીંદર ઉડાડી દીધી હતી.

નિવૃત્ત વેળા મળવાનાં પૈસા અને એક કર્મચારી તરીકે ફરજિયાત ભણાવવાનું બંધ થશે એનાં નજીવા આનંદ સામે આ બધું છૂટી જશે એનો રંજ પોતે દેખાવા દીધો ન હતો. પરંતુ એક સંવેદનશીલ વ્યક્તિ તરીકે એનાં મનની લડાઈ ચરમસીમા પર હતી. આ અહિંના માહોલ વચ્ચે એક બીજા સમાચારે એ વધુ વ્યગ્ર બની ગયો હતો. જોકે એ વિષે કોઈને જાણ થવા દીધી ન હતી એ સારું હતું.

એ સમાચાર દાસભાઈ અંગેનાં હતાં. વિદાય સમારંભના દિવસની આગલી રાત્રે જ વીરનગરથી શિશુવિહારના ગૃહપતિ દયાળજીભાઈનો ફોન હતો:

‘દાસભાઈને વેન્ટીલેટર પર મૂક્યા છે.’

ચિત્ત ચગડોળે જ ચડેલું રહ્યું હતું. દિવસભર. કારણ, આ દાસભાઈ. કારણ, આ દાસભાઈ જ એ વ્યક્તિ હતાં... જેનાં કારણે પોતે અહિં આ મકામ પર છે. પોતે કેટલો નસીબદાર ગણાય કે જો એ દિવસે દાસભાઈએ સંસ્થામાં એને ન રાખ્યો હોત તો આજે ક્યાં હોત ?

એને દાસભાઈની તીવ્ર યાદ આવી ગઈ. અત્યારે તો બહુ મોડું થઈ ગયું. આટલી મોડી રાત્રે સમાચાર પૂછવાનું યોગ્ય ન લાગ્યું પણ લાગણીનું એક ટોળું જાણે દાસભાઈ પાસે પહોંચી ગયું.

આ એ જ દાસભાઈ છે જેમણે પોતાની માત્ર ચાર કલાકની ઉંમર હતી ને આવકારેલો. એ પછી ઉછેર્યો. પી.ટી.સી. ભણાવ્યો. નોકરી એ લગાડ્યો. આ બધું કેમ ભૂલાય? એક ચીંથરેડાલ મજૂરનાં નવજાત બાળકને દાસભાઈએ ક્યાંનો ક્યાં પહોંચાડી દીધો?

આખા શિક્ષણ જગતમાં પોતે કદાચ પહેલો જ એવો શિક્ષક હશે કે જેણે નોકરીનાં પ્રથમ દિવસથી લઈને નિવૃત્તિનાં અંતિમ દિવસ સુધી એક જ શાળામાં નોકરી કરી હશે. એને એ દિવસની સ્મૃતિ તાજી થઈ આવી જે દિવસે સવારે એ અહિં હાજર થવા માટે શિશુવિહારથી નીકળવાનો હતો. એ વેળાં એની ઉંમર માંડ ઓગણીસ વર્ષની હશે.

આ ઓગણીસ વર્ષ એ શિશુવિહારમાં રહ્યો, ભણ્યો. ઘણાંબધાં પ્રસંગોમાં એવું પણ બનેલું કે બીજા, સાથે ભણતાં બાળકોને જેમ પરિવાર હોય, સગા વડાલાં હોય એમ એને પણ હોય. એ પોતે તો ઠીક શિશુવિહારનાં અન્ય બાળકો જે એની સાથે રહેતાં તેઓ પણ આ બાબતે દાસભાઈ ને પૂછતાં. દાસભાઈ અને તેમનાં ધર્મપત્ની રમીલાબેન ખૂબ જ સહજભાવે આવા પ્રશ્નોને કાં તો ટાળી દેતાં કાં તો ભૂલવી દેતાં. આ ખટકાનું રહસ્ય દાસભાઈએ તે દિવસે ખોલ્યું હતું.

આ ગામમાં આવવા માટે સવારનાં દસ વાગ્યાની બસ હતી. દાસભાઈએ સવારે સાત વાગ્યે એને બોલાવેલો. સંસ્થાની લાંબી વિશાળ ઓસરીનાં છોડે એક પાર્ટિસનવાળી ઓફિસમાં વચ્ચે ડીંચકા ખાતાં દાસભાઈએ કહ્યું હતું:

‘આવો દેવરાજભાઈ, મારી પાસે બેસો.’

દાસભાઈની આ આગવી ખાસિયત હતી. નાનામાં નાના બાળકને પણ તેઓ અત્યંત

માનભેર જ સંબોધે, કોઈને તુંકારો તો ન જ કરે. આમ કરવાથી એ કદાચ સગા તો ન થઈ શકે પણ વ્હાલા તો જરૂર બને જ. આવું તેમનું ગણિત હતું.

‘આ કવરમાં તમારા જન્મ તારીખનાં દાખલાથી માંડીને પી.ટી.સી. સુધીનાં તમામ પ્રમાણપત્રો છે એ સાચવીને રાખજો. હંમેશ ને માટે. પરંતુ જતાં પહેલાં મારે તમને એક સુંદર વાર્તા કહેવાની છે. ‘એ સાત પૂંછડિયા ઉંદરની નહિ કે મગર-વાંદરાની નહિ પણ એક વ્હાલા બાળકની, માણસની. ધ્યાનથી સાંભળજો.’

બરાબર ઓગણીસ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. દુષ્કાળનો સમય હતો. આ પ્રદેશમાં જ નહીં આખા રાજ્યમાં ઉપરાણાપરી બે વર્ષથી ટીપુંચ વરસાદ જ ન થયો. જ્યાં પણ મજૂરી મળે ત્યાં લોકો કામ કરવા માટે ઊપડી જતાં. આ જોડિયા શહેરનાં બીજા ભાગે વસેલ શહેરની બહારની બાજુએ સરકારી રાહતકામની કામગીરી ચાલુ હતી. ત્યાં સરકાર તળાવનું ખોદકામ કરાવતી હતી. જેમાં આજુબાજુનાં ગામડાઓનાં તો ખરાં જ, બહારથી આવેલ આદિવાસી મજૂરો પણ કામે લાગેલાં.

એ દિવસોમાં એક બપોરે એ તળાવમાં ચોકડીઓ ખોદાઈ રહી હતી. એમાંથી નીકળતી માટીને મજૂરો રસ્તાની છેક અડોઅડ ઠાલવતાં જતાં હતાં. ધોમધખતો તાપ વરસતો હતો. એક યુવાન સામેનાં કોઈ ગામથી આ ગામ તરફ ચાલ્યો આવતો હતો.

એની નજર સડકને અડીને ઠલવાતાં માટીનાં ઢગલાઓ તરફ હતી. માથા પર માટી ભરેલું તગારું ઊંચકી આવતી એક સ્ત્રીએ માટીને પાળા પર ઠાલવી ને અચાનક જ એ બેસી પડી. તેની પાછળ એક યુવાન પુરૂષ પણ બકડિયાનો ઘા કરતોક આવી પહોંચ્યો. તેણે સ્ત્રીનાં બન્ને બાવડા પકડ્યાં તે પછી લગભગ ઢસરડાતી અવસ્થામાં જ એ બાઈને પાળાની કિનો ઊગેલાં એક મોટાં બાવળિયાની ઓથે લઈ જતો જોયો.

ગણતરીની ક્ષણોમાં જ એક પીડાદાયક ચીસ અને એ પછી તરત જ બાળકનાં રૂદનનો અવાજ કાને અથડાયો. પેલો વટેમાર્ગુ દોડીને એ તરફ જવાનું વિચારતો જ હતો. ત્યાં પેલો મજૂર બાવળિયાની ઓથેથી બહાર નીકળ્યો. એણે તેની તરફ હાથ ઊંચો કરી ત્યાં જ ઊભા રહેવાની સંજ્ઞા કરતો જોયો અને એ ત્યાં જ ઊભો રહી ગયો. ફરી પેલો મજૂર બાવળિયાની ઓથ તરફ સરકી ગયો.

કોઈ તીક્ષ્ણ કોદાળી કે દાતરડાં જેવાં હથિયારથી કશુંક કપાય ને પછી સીસકારાનો તીણો અવાજ થાય તેવો અવાજ સંભળાયો. પછી તરત જ એ મજૂર એક નવજાત બાળકને હાથમાં ઊંધો પકડીને બહાર આવ્યો. માત્ર ઇશારાથી એણે ફરીથી પેલા યુવાનને પાછો બોલાવ્યો.

‘ભાઈ, આ ચોકડીઓ ખોદાય છે. એમાં કોઈની પાસે મોરીમાં થોડું પાણી હોય તો લાવી દેશો? આ બાળકને સાફ કરવું પડશે.’

આગંતુક યુવાન સ્થાનિક હતો. એ ઝડપભેર તળાવ તરફ ગયો. મોટા ભાગનાં મજૂરો એને ઓળખતાં હોય એમ લાગ્યું. એના કોઈ પરિચિત માણસ પાસેથી એણે પાણી ભરેલ મોરી ફટાફટ મેળવી લીધી ને આવીને એમાનું પાણી બાળક પર રેડ્યું. પાણી રેડતાં રેડતાં એણે એ આદિવાસી જેવાં દેખાતાં માણસ ને પૂછ્યું: ‘અહીંનાં નથી લાગતાં?’

‘હા, ભઈ, પંચમહાલ બાજુનાં છીએ. તમે મોકે આવી ગ્યા ઈ સાડું થ્યું.’ માથે બાંધેલ મેલાં ઘેલાં, ફાટેલાં ફાળિયાને છોડીને એણે સ્હેજ ખંખેરીને એક નાનકડા બાવળિયાનાં છાંયા હેઠળપાથર્યું. ને તેનાં પર બાળકને સુવરાવતાં કહ્યું:

‘તમે અહીં જ ઊભા રે’જો. હું અબઘડી આવું. એની માને જરા જોઈ લઈ.’ એટલું કહી એ થોડે દૂર મોટા બાવળિયા તરફ દોડ્યો જેના છાયામાં પેલી સ્ત્રી હતી. એ જેવો પહોંચ્યો કે એ પ્રસૂતા સ્ત્રીને આંચકી ઊપડી આવી. ગણતરીની મિનિટોમાં જ એ તરફડીને શાંત થઈ ગઈ.

પરિસ્થિતિની ખબર પડતાં જ કેટલીક સ્ત્રીઓ જે ત્યાં ભેગી થઈ ગયેલી એ પણ કોણ જાણે કેમ પણ જોતજોતામાં અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. પરંતુ એમાંની કોઈ દયાળુ જણાતી સ્ત્રી, એણે પહેરેલ સાડીના ટુકડાને આ સ્ત્રીનાં શરીર પર ઓઢાડતી ગઈ.

એ દિગ્મૂઢ બની ગયો. તે ફરી પાછાળે પેલાં તાજા જન્મેલ બાળક ને તેની પાસે ઊભેલ યુવાન પાસે આવ્યો. એટલું જ બોલી શક્યો.

‘ગઈ.’

અચાનક તળાવ તરફથી ત્રણેક નાની છોકરીઓ દોડી આવી પેલાં મજૂર પુરૂષનાં પગે વીંટળાઈ ગઈ. સૌથી મોટી છોકરી માંડ છએક વર્ષની હશે. એનાં બાપની આંખમાંથી વરસતાં આંસુઓને જોઈ એ ત્રણેય રડવા લાગી. પેલાં આગંતુક સ્થાનિક યુવાને ચારેયને પાણી પાચું. શાંત પાડ્યાં આદિવાસી યુવક માથે હાથ દઈને ઉભડક બેસી ગયો. તેની મૃત્યુ પામેલ સ્ત્રી તરફ આંગળી ચિંધતા પૂછ્યું:

‘આને સ્મશાને કેમ લઈ જઈશ? મારી પાંહે નથી સાધન કે નથી પૈહા. તમે કેસ કાઢસો?’

‘ચિંતા ન કરો. હું હમણાં જ ગામમાંથી લારી લઈને આવું છું. અંધારું થાય એ પહેલાં જ બધું થઈ જશે.’

એટલું કહેતાંક ને એ યુવાન લગભગ દોડતાં જ કહી શકો એ ઝડપે ગામ તરફ જવા નીકળી પડ્યો. એકાદ કલાકમાં તો એ હાથલારી લઈને આવી ગયો. બેઉએ મલીને લારીની વચ્ચે વચ્ચે મૃત સ્ત્રીને સુવાડી. લારીનાં ત્રણ ખૂણે પેલી ત્રણેય બાળકીઓને અને ચોથા ખૂણે પેલાં તાજા જન્મેલ બાળકને એક એક કરીને સુવડાવી દીધાં.

મહાપરાણે હાથલારી ને ઢસડીને બન્ને સ્મશાન પહોંચ્યા. પેલા સ્થાનિક યુવાને લાકડાં, ઘીનાં પૈસા ચૂકવ્યાં ને અગ્નિદાહની વિધિ પૂરી કરાવી પછી બધાં નાઠ્યાં. હવે પેલો આદિવાસી યુવક જરા સ્વસ્થ થયો એમ લાગ્યું. એણે એ સ્થાનિક યુવકને કહ્યું:

‘એક વાત પૂછું?’

‘પૂછો.’

‘આ દેશ મારા માટે અજાણ્યો છે. આ તયણ દીકરીયું તો પરમાણમાં મોટી છે ઈને તો હું ગમે ઈમ કરીન મોટી કરી દઈસ. પાલવીસ. પણ આ તાજા ફૂલ જેવાં છોકરાનું હું શું કરી શકીશ? ઈ ને દૂધ પાનારી ય... નો રઈ... મારું તો મગસ જ બેર મારી ગ્યું સે. કંઈ મારગ કરોને?’ એ બે હાથ જોડી કરગરતો બોલ્યે જતો હતો.

‘બાપ - દીયા કરો.’

સ્થાનિક યુવાન ઘડીભર તો એની સામે ટગર ટગર જોઈ જ રહ્યો - થોડુંક વિચાર્યું ને અચાનક જ એનાં મગજમાં એક વિચાર ઝબકી ગયો. એણે કહ્યું:

‘થઈ પડશે. હાઈલ - સામે ગામ વીરનગર. કાઈઠ લારી.’

ત્યાંથી ફરી પાછા એ ચારેય બાળકોને હાથલારીમાં બેસાડીને બન્ને જણાં વીરનગર તરફ ઊપડ્યાં. એણે રસ્તામાં જ પેલાં આદિવાસી યુવકને કહ્યું:

‘ત્યાં એક દાસભાઈ અને તેમનાં પત્ની રમીલાબેન કરીને છે એ લોકો સંસ્થા ચલાવે છે ને અનાથ બાળકોને રાખે છે. આપણે વાત કરશું. આ છોકરાનાં ભાઈગ હશે તો મેળ ખાઈ જશે.’

ત્યાં પહોંચીને એ વિશાળ પ્રાંગણ ધરાવતી શિશુવહાર સંસ્થાના લોખંડી દરવાજા બહાર દેવળમાં હોય તેવા લગાડેલ મોટા ઘંટને જોરથી વગાડ્યો. થોડીક જ વારમાં એક યુગલ અંદરથી આવ્યું. દરવાજો ઉઘાડ્યો.

એમણે વાત જાણી. દાસભાઈએ રમીલાબેનને આ બાળકને અંદર લઈ જવા કહ્યું. પછી આવેલ બન્ને યુવકો પાસેથી જરૂરી તમામ વિગતો મેળવી અને રજિસ્ટરમાં નોંધ ટપકાવી, સહી, અંગુઠા લઈ બન્નેને રવાના કર્યાં.

આટલું બોલતાં દાસભાઈની આંખોમાં ઝળહળિયાં આવી ગયાં. પછી કહ્યું : ‘એ નવજાત બાળક એટલે તમે. મારી પાસે બેઠો છે એ - દેવરાજ...!!!’

જુઓ આ પરબીડિયામાં આને લગતી તમામ વિગતો, નોંધ છે. એ વાંચી લેજો - ક્યારેય જરૂર પડે કામ લાગશે. હવે નવાપંથે પ્રસ્થાન કરો. બાપ.’

એ ધૂસકે ધૂસકે રડી પડ્યો. દાસભાઈએ એને શાંત પાડી સાકરનો ટુકડો એના મોંમાં મૂકી - લીલું નાળિયેર હાથમાં આપી વિદાય આપી હતી. આ ગામમાં એ આવવા નીકળેલો ત્યારે રસ્તામાં જ એને એક સંસ્મરણ યાદ આવી ગયું હતું જે પુનઃ દાસભાઈ તરફ ખૂબ તીવ્રતાથી ધસી ગયું.

એ શિશુ વિહાર સંસ્થામાં દાસભાઈ પ્રાથમિક શાળા ચલાવતાં એમાં સંસ્થાના બાળકોની સાથે શહેરમાં રહેતાં કેટલાંક બીજા બાળકો પણ ભણતાં. એ દિવસોમાં કદાચ પોતે ચોથા ધોરણમાં જ ભણતો હતો. એક દિવસ ગૃહકાર્યમાં ચિત્ર શિક્ષકે ‘મા’નું ચિત્ર દોરી લાવવા કહેલું.

શાળાએથી છૂટીને એ પોતાનાં શયનખંડમાં આવ્યો. ફરીથી નાહ્યો. પ્રાર્થના કરી. થોડું ઘણું જમ્યો. પછી લેસન કરવાં બેઠો પણ એ નક્કી જ નહોતો કરી શકતો કે ‘મા’નું ચિત્ર કઈ રીતે દોરવું? અન્ય સહપાઠીઓને તો ‘મા’ હતી. પરિવાર હતો. પોતાની પાસે ‘મા’ ક્યાં હતી? ‘મા’ વિષે કશી જ ખબર ન હતી. એ મોડી રાત સુધી ગડમથલ કરતો રહ્યો. છેવટે કશી સૂઝ ન પડી એટલે એ ઊભો થયો. સંસ્થાની પરસાળનાં છોડે આવેલ રૂમ તરફ પહોંચી ગયો.

માથે અત્યંત ઝીણાં વાળ, ભીને વાન, કસાયેલું શરીર, ખાદીની ધોતી અને ઉપર એવું જ પહેરણ અને ખભે રૂમાલ નાંખીને બેઠેલાં તો ઘડીક હળવે હળવે ખાટે ઊંચિત દાસભાઈ પાસે જઈને પૂછેલું.

‘ભાઈ, મારે લેસનમાં ‘મા’નું ચિત્ર દોરવાનું છે. તે, હું ભાઈ ‘મા’ કેવી હોય?’

દાસભાઈ એ તરત જ ખભે રાખેલ રૂમાલને માથા પર મૂકતાં કહ્યું:

‘આવી.’

બસ, એ ચિત્ર એનાં મન પર પ્રથમ અંકાઈ ગયું ને પછી કાગળ પર અવતર્યું. એનો આખા વર્ગમાં પ્રથમ નંબર આવેલો. એમાં ‘મા’ના ચિત્રમાં સ્ત્રીની જગ્યાએ માથે રૂમાલ ઢાંકેલા દાસભાઈ હતા.

આવા વિદ્યાગુરુ દાસભાઈની નાજુક તબિયતનાં સમાચારથી એ વધુ અસ્વસ્થ જ હતો ત્યાં જ મધરાતે દયાળજીભાઈનો ફરી ફોન આવ્યો.

‘દેવરાજભાઈ, દાસભાઈએ વિદાય લીધી - હરિ ઓમ.’

બરાબર એ જ વખતે બારી પાસે ઢાળેલ પલંગમાં સૂતેલાં દેવરાજને ઘરનાં આંગણમાં બહારની તરફ રોપેલ કેળનાં ફૂટવાની તીણી ચીસ સંભળાઈ.

ઘાબાજરિયું | છાયા ત્રિવેદી

સવારનો ઠંડો પવન થોડી શાતા આપતો હતો. બગીચાના બાંકડે બેસીને અનુજાએ માસ્ક બાજુ પર મૂક્યો. શ્વાસ ઉતારીને મૂકી દીધા હોય તેમ માસ્ક તેને તાકી રહ્યો. તેણે ઝડપથી નજર ફેરવી લીધી. સેન્ડલ કાઢીને ખુલ્લાં પગ લીલાંછમ ઘાસમાં લંબાવી દીધા. આગ બુઝાવવા મથતી હોય તેમ ભીનાં ઘાસમાં પગની પાની ક્યાંય સુધી ઘસતી રહી.

સૂરજનો તાપ વધતો જતો હતો. લોકોની ચહલપહલ વધવા લાગી. સાયરનનો અવાજ આવ્યો અને બગીચાની રેલિંગ બહાર સ્ટાફ ફટાફટ હાજર થયો. ઍમ્બ્યુલન્સમાંથી એક ભાઈને સ્ટ્રેચર પર લીધા. સાથેનું ઍકિસજન સિલિન્ડર વોર્ડબોયે સ્ટ્રેચર નીચેનાં સ્ટેન્ડમાં રાખ્યું. સવારથી જ હોસ્પિટલનો પેસેજ ધમધમી ઊઠ્યો. જ્યાં નજર પડે ત્યાં પેશન્ટના સ્વજનો ઊંચક જીવે દોડધામ કરે છે. વારંવાર આવતો સાયરનનો અવાજ શ્વાસ અદ્ધર કરી જતો.

અનુજા તપતાં આકાશ સામે એકીટશે જોઈ રહી. હજુ બે મહિના પહેલા, આવી જ એક ઍમ્બ્યુલન્સમાં આ હોસ્પિટલના દરવાજે આવેલી... એ વિચારોમાં ડૂબી ગઈ...

અનુજા ઘરમાં ઍકિસમીટર લઈને મમ્મી પાસે બેઠી હતી.

95-94... ઍકિસજન લેવલ નીચે જઈ રહ્યું હતું. તેની નજર ઍકિસમીટર પરથી ખસતી જ નહોતી.

‘અરે, ક્યાંય ઍકિસજન રૂમ ખાલી નથી. ઍમ્બ્યુલન્સય આવતી નથી. બે કલાકથી રાહ જોઈએ છીએ.’ પપ્પા ફોન પર બોલતા હતા.

અનુજાનાં મમ્મીની અવિરત ગતિથી ઘર જીવંત રહેતું. આજે એમના જ ધબકારા કોરોનાના સર્કજામાં હતા.

‘મમ્મી સારું થઈ જશે, ચિંતા ન કર. ઍમ્બ્યુલન્સ આવે એટલે દવાખાને જઈએ.’

‘બેટા, તું મારી સાથે રહેજે.’

‘હા મમ્મી. હું પાસે જ છું.’

પછી મમ્મીનો ક્ષીણ અવાજ દબાઈ ગયો.

ધીરજભાઈ દોડતા આવ્યા - ‘ચાલો, ચલો ઍમ્બ્યુલન્સ આવી ગઈ છે. અનુ, જલદી કર’.

પૂરપાટ દોડતી ઍમ્બ્યુલન્સમાં બધાં હોસ્પિટલે પહોંચ્યાં. જરૂરી વિધિ પૂરી કરી. ડોક્ટરની સૂચના મુજબ વોર્ડબોય અને નર્સ અનુજાનાં મમ્મીને ઑકિસજન બેડના વોર્ડમાં લઈ ગયાં.

‘અનુ, બેટા ચાલ ને... મારાથી એકલાં નહીં જવાય... તારા પપ્પાને કહે આવે...’

સ્ટ્રેચર પસાર થયું ત્યાં સુધી ધીમો થતો અવાજ અનુજાને કાને પડતો રહ્યો.

તે મમ્મીનો લંબાયેલો હાથ સજલ આંખે જોઈ રહી.

ઘરે પહોંચીને ધીરજભાઈ બેસી પડ્યા.

‘લો, પાણી પીવો... ચિંતા ન કરો. સમયસર સારવાર શરૂ થઈ ગઈ એટલે જલ્દી સાજી થઈને આવી જશે. બસ, પંદરેક દિવસ કાઢવાના છે. થઈ જશે. રોજ ફોન પર કલાકે કલાકે વાત કરીશું એટલે એને ય એકલું નહીં લાગે.’

‘તારી વાત સાચી છે... આટલા વર્ષોમાં તારી મમ્મી કદી એકલી રહી જ નથી.’

‘હા, હું 20 વર્ષની થઈ જઈશ... હજુ સુધી ક્યારેય મમ્મીને એકલી જોઈ જ નથી!

‘તું સાવ નાની હતી ને, લગભગ બે વર્ષની હોઈશ. મારે નોકરીમાંથી બહારગામ જવાનું થયેલું. તારી મમ્મીને કહ્યું કે એણે તો ઘર માથે લીધું હતું. હું એ દિવસ ભૂલ્યો જ નથી.’

‘ના હો, મને એકલી મૂકીને ક્યાંય જતા નહીં તમે.’

‘અરે, કાલે પાછો આવી જઈશ. બીજો મેનેજર રજા પર છે એટલે મારે જવું પડે છે. કામ સાચવી લેવું પડે ને!’

‘અનુ સાવ નાની છે અને હું એકલી કેવી રીતે રહીશ? ના ભઈ ના, તમે બોસને ના પાડી દો.’

‘શું કહ્યું? મારી પત્ની ના પાડે છે, એમ?’ ધીરજભાઈ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

‘તમે ય શું? મારી મશ્કરી જ કરવાની કાયમ! હું સાચ્યે જ કહ્યું છું.’

‘અરે ગાંડી, એક દિવસમાં શું થઈ જવાનું છે?’

‘ભલે કાંઈ ન થાય, પણ હું એકલી રહું ને તો મને બહુ બીક લાગે. બધા નકામા વિચારો જ આવે!’

‘તારી સાથે અનુ તો છે... એકલી કેવી રીતે?’

‘એ તો હજુ નાની છે. તમને નહીં જવા દઉં બસ. તમે તમારા સાહેબને ના પાડી દો.’

‘અનુ, તું નહીં માને, તારી મમ્મી રીતસરની રડવા જ બેઠી. મને જવા ન જ દીધો.’

એક બાજુ અનુજા હસી પડી અને બીજી બાજુ મમ્મીને એકલી દવાખાનામાં મૂકવી પડી છે તેની ચિંતા થવા લાગી.

‘મમ્મીને વિડિયો કોલ કરવો છે, પણ એ તો શીખી જ નહીં. પપ્પા, મેં એને કેટલીવાર સ્માર્ટ ફોન રાખવાનું કહ્યું હતું... હવે વિડિયો કોલ કેવી રીતે થશે?’

‘હા બેટા, તારી મમ્મીનું એવું જ છે. આપણે બેય આસપાસ હોઈએ ને એટલે એને બીજું કંઈ ના જોઈએ.’

‘અમારાં લગ્નની 25મી એનિવર્સરી પર મેં એને સ્માર્ટ ફોન ગિફ્ટ આપવાની વાત કરી હતી. તો તારી મમ્મી શું કહે બખર છે?’

‘એમાં ગિફ્ટ બિફ્ટ શું આપવાની? આપણે કેવું ભયું ભયું જીવન જીવ્યાં! 25 વર્ષ પસાર થઈ ગયાં પરંતુ કાલની જ વાત હોય એવું લાગે છે. એ જ લગ્નજીવનની સફળતા કહેવાય ને! તમે મને પરી જેવી દીકરી આપી છે, તેનાથી મોટી ગિફ્ટ કઈ હોય?’

મેં એને સમજાવ્યું, ‘જો હવે સમય બદલાયો છે. નવાં નવાં સાધનો આવ્યાં છે. તારા માટે સ્માર્ટ ફોન લાવીશ. તું મને ઓફિસે ફોન કરીને ‘જમ્યા કે નહીં?’ એમ પૂછ્યા કરે છે ને? પછી તને વિડિયો કોલ કરીને જ જમવા બેસીશ.’

તો કહે, ‘ના ભાઈસા’બ, એવું બધું મને ન ફાવે. એવડો મોટો ફોન સાચવવો જ અઘરો... તૂટે ફૂટે ને તો તમારા હજારો રૂપિયા પાણીમાં જાય. એના કરતાં મારો જૂનો ફોન સારો છે. કેટલીયવાર પડે છે, પણ તૂટ્યો નથી... આપણી જેમ જ!’

‘પપ્પા, તમે તો પાછા ખોવાઈ ગયા... ચાલો ને મમ્મીને ફોન કરીએ. એકલી મૂંઝાતી હશે.’

‘હેં... હા... હા... કર... ફોન કર, સ્પીકર પર રાખ!’

‘અનુ, મને જરાય સારું નથી લાગતું. બોલું ને હાંફી જઈ છું. તું ને તારા પપ્પા અહીંયાં આવો ને.’

‘મમ્મી, કોરોના પ્રોટોકોલ મુજબ કોઈને આવવા ના દે. ચેપી રોગ છે ને એટલે. જો, એક બે દિવસની જ વાત છે. તને સારું થાય એટલે લેવા આવીશું.’

‘આ કોરોનાએ તો કેવા લાચાર કરી દીધા છે! એકલા રહેવાનું. તને ને પપ્પાને બોલાવાય નહીં. એક દિવસમાં જ એકલા રહીને મને કેવા કેવા વિચારો આવે છે, બેટા.’

‘તું ચિંતા કર્યા વિના જલદી સાજી થઈને ઘરે આવવાના જ વિચારો કર. અમે ફોન કરતાં રહેશું.’ ધીરજભાઈ બોલ્યા.

‘ભલે, ઓફિસજન માટે મોઢા પર બધું એવું લગાવ્યું છે ને કે બહુ બોલવાનું ફાવતું નથી. સ્માર્ટ ફોન શીખી ગઈ હોત તો તમને બંનેને જોઈ લેવાત... તમને કહી દઉં છું, હવે પછી ક્યારેય એકલી નહીં રહું.’

અને એમ પહેલી ને છેલ્લીવાર જ એકલા રહેવાનું બન્યું.

ફોન આવ્યો...

‘ધીરજભાઈ બોલો છો?’

‘હા, તમે કોણ?’

‘હું કોરોના વોર્ડમાંથી બોલું છું. તમારા પત્નીનું અવસાન થઈ ગયું છે. તમે આવીને બધી પ્રોસિજર પૂરી કરીને લાશ લઈ જાવ.’

‘લા...શ!’... ધીરજભાઈના હાથમાંથી મોબાઈલ પડી ગયો.

અનુજાએ પપ્પાને પહેલીવાર સૂનમૂન જોયા.

‘પપ્પા, પપ્પા... શું થયું?’

‘તારી મમ્મી ચાલી ગઈ - એકલી...!’

અનુજા પપ્પાને વળગીને રડવા લાગી.

વાતાવરણ બદલાયું હતું. કમોસમી પવન ફૂંકાતો હતો. અનુજા ઘરમાં આ રીતે કદી એકલી રહી નહોતી. બારણું બંધ કરીને તે મમ્મીના પલંગ પર ટૂંટિયું વાળીને બેસી ગઈ.

મોબાઈલની રિંગ વાગી... કાકાનો ફોન હતો.

‘કાકા, કાકા... મમ્મી જતી રહી... સ્મશાને પપ્પા એકલા ગયા છે... તમે આવો છો?’

‘તારા પપ્પાનો ફોન હતો કે તું ઘરે એકલી છે. મને ડાયાબિટિસ અને તારી કાકીને બીપી વધારે રહે છે. કોરોનાને લીધે ડોક્ટરે બહાર જવાની ના પાડી છે. નહીં તો આવીએ જ ને!’

‘કાકા, ભાઈને તો મોકલો...’ અનુજાથી ડૂસકું રોકાયું નહીં.

‘તેને ઓનલાઈન પરીક્ષા ચાલે છે. આખો દિવસ એના રૂમમાં હોય છે. મેં એને વાત કરી. આવતા અઠવાડિયે તારી પાસે આવી જશે... જો બેટા, થવાનું થઈ ગયું... કામકાજ હોય તો કહેજે..’

અનુજાનાં ડૂસકામાં કાકાના છેલ્લા શબ્દો બદલાઈ ગયા.

બારી બહાર તોફાની પવનમાં એક વૃક્ષ આખેઆખું ડોલતું હતું...!

અનુજાએ બારી બંધ કરી દીધી.

ફરી ફોન આવ્યો... માસી બોલ્યાં,

‘બેટા મમ્મીને કેમ કરતા આવું થઈ ગયું? તારી પાસે દોડી આવવાનું મન થાય છે, પણ અહીં મુંબઈમાં તો બધું બંધ છે. કેવી રીતે આવું? તારી બહુ ચિંતા થાય છે. ધીરજકુમારને ફોન કર્યો પણ વાત ન થઈ.’

‘માસી, એ તો અંતિમવિધિમાં ગયા છે. મને મળવા કોઈ આવતું નથી. મારે પપ્પા સાથે જવું હતું પણ કોરોના પ્રોટોકોલને લીધે ન જઈ શકી.’

અનુજા રડી રડીને સૂજી ગયેલી આંખે શૂન્યાવકાશમાં ઝાંવા મારતી રહી... એને મમ્મી

સાથે વાતો કરવી છે, બેટીને રડવું છે, હજુ કેટલીય ફરિયાદો ને જીદ કરવી છે... સ્ટ્રેચરમાંથી લંબાતા હાથ અને બોલાવે છે...!

જીવનનો એક હિસ્સો ચૂપચાપ અંધકારમાં ગરક થઈ ગયો હતો.

અનુજા મમ્મીનો ફોટો મોબાઈલમાં જોતી રડતી બેઠી હતી. એકદમ ખાંસવાનો અવાજ આવ્યો.

ઘરે આવીને ભાંગી પડેલા ધીરજભાઈ દરવાજે બેસી પડ્યા હતા. એમને ઉધરસ આવતી હતી. એ દોડી ગઈ.

‘પપ્પા બાથરૂમમાં ગરમ પાણી રાખ્યું છે, તમે નહાઈ લો.’

‘તું એકલી જ છે? કોઈ આવ્યું નહીં? મેં હસુને ફોન કર્યો હતો.’

‘હા, કાકાનો ફોન આવેલો. બધાંને ઇન્ફેક્શનનો ડર લાગે છે. મારા ફ્રેન્ડ્સ પણ એવું જ કહે છે કે, કોરોનામાં કેવી રીતે આવીએ?’

‘ઓહ, બેટા કેવો ખરાબ સમય આવ્યો છે? કોરોનાએ માણસને માણસથી દૂર કરી દીધા છે. લોકો તો ટપોટપ મરે છે, સાથોસાથ માનવતા મરી પરવારી છે. ચહેરા પરથી દંભના મહોરાં ઉતારી દીધાં છે, કોરોનાએ! કોઈને એમ ના થયું કે આ છોકરી એકલી છે!’

‘પપ્પા હવે મમ્મી વિના કેવી રીતે રહેવાશે? પપ્પા, હવે આપણે બંને સાવ એકલા! મિત્રો અને સ્વજનો દૂર રહેવા માગે છે. આપણાં જેવા લોકોએ એક પછી એક ઘા જ સહન કરવાના, પપ્પા?’

‘અનુ, દરેક ઘા માટે એક ઈલાજ હોય છે - ઘાબાજરિયું હોય છે.’

‘ઘાબાજરિયું! પપ્પા ઘાબાજરિયું એટલે શું?’

‘બેટા, કશું વાગી જાય, ઘા થાય તેના પર એ વનસ્પતિ લગાવવાથી ઘા મટી જાય એટલે તેને ઘાબાજરિયું કહેવાય. એક પ્રકારની ઔષધિ.’

‘પપ્પા... દરેક ઘા માટે એવું ઘાબાજરિયું હોય તો કેવું સારું!’

‘દરેક ઘા માટે એનું એક ઘાબાજરિયું હોય જ છે. બસ તેને શોધવાની તૈયારી હોવી જોઈએ.’

...હું નહાઈ લઉં.’ કહીને ધીરજભાઈ આંખના ખૂણા લૂછતાં બાથરૂમ તરફ ચાલ્યા. અનુજા ઘાબાજરિયું કેવું હશે તેની કલ્પનામાં ખોવાઈ ગઈ.

તૈયાર થઈને ધીરજભાઈ રૂમની બહાર આવ્યા. તેમને ઉધરસ આવતી હતી.

‘બેટા, મને જરા તાવ જેવું લાગે છે અને ખાંસી આવે છે. કદાચ મને તો કોરોના...’

‘ના પપ્પા, ના... તમને નહીં..’

અનુજા એમને જોઈ રહી.

ફરી એમ્બ્યુલન્સ, સ્ટ્રેચર, વોર્ડ બોય, નર્સ, ડોક્ટર... અને ધીરજભાઈ હોસ્પિટલમાં!

‘પપ્પા તમે જલદી સાજા થઈ જાવ. મને એકલા જરાય ગમતું નથી. જુઓ છો ને બધું એમ જ પડ્યું છે.’

‘તારી મમ્મી મને બોલાવે છે, પણ તને એકલી મૂકીને નહીં જાઉં હો! તારા આંસુ મારાથી નથી જોવાતાં, બેટા!’

‘તમે જલદી આવો ને.’

‘આજે ડોક્ટર આવે એટલે પૂછી લઉં. હવે તો ઓક્સિજન લેવલ બરોબર થઈ ગયું છે. જો તને દેખાડું ઓક્સિમીટરમાં... છે ને... 97... હમણાં 98 થઈ જશે.’

‘પપ્પા મીસ યુ સો મચ. પ્લીઝ જલદી ઘરે આવી જાવ.’

હવે પપ્પાને જોવાનો અને સાંભળવાનો એકમાત્ર સાથી મોબાઈલ જ હતો.

અનુજા રાતે પણ હાથમાં જ ફોન રાખીને ઝોકાં ખાતી રહેતી.

...અને ફોન આવ્યો...

‘હોસ્પિટલમાંથી બોલું છું. ધીરજભાઈના સગા છો?... ઓહ, એમની દીકરી બોલો છો. તમારા ફાધરને સાડું હતું પણ રાતે એકાએક ઓક્સિજન લેવલ ડાઉન ગયું અને ડેથ થઈ ગયું છે. પ્રોસિજર પૂરી કરવા કોઈને મોકલો. એક જ વ્યક્તિ અંતિમવિધિ માટે આવી શકશે...

હલ્લો... હલ્લો...!’

અનુજાના હાથમાંથી મોબાઈલ પડી ગયો... તેને ચક્કર આવી ગયા અને બેસી પડી.

અનુજા, મમ્મીનાં તો અંતિમ દર્શન પણ કરી શકી નહોતી. પીપીઈ કિટમાંથી પપ્પાની ઝલકમાત્ર જોઈને તેણે વિધિ પૂરી કરી.

મિત્રો અને સગાવહાલાંના ખાલી ફોન ને મેસેજ જ આવ્યા.

અનુજા ઉદાસીમાં ગરકાવ થતી રહી. બંધ ઘરના અંધકારમાં ડૂબતી રહી. દિવસો પસાર થતાં રહ્યા...

એક દિવસ સવારમાં કોઈ ડોર બેલ ઉપરાઉપરી વગાડતું હતું.

દરવાજો ખોલતાં જ બાજુમાં રહેતાં આન્ટી ગભરાયેલાં ઊભાં હતાં. હાંફતા અવાજે માંડ બોલ્યાં, ‘અનુજા, મારા દીકરાને કોરોના થયો છે. ઇસ્પતાલમાં છે... મારે એને જોવો છે. તારાં મોબાઈલમાંથી વિડિયો ફોન કરી આલીશ? મને મુંઠને કાંઈ નો આવડ્યું...’

મા-દીકરાની ભીની આંખમાં દૂરથી એકબીજાને જોવાનો સંતોષ છલકાતો હતો.

- એ દશ્ય અનુજાનાં હૃદયમાં કોતરાઈ ગયું.

તે મનોમન બોલી ઊઠી, ‘હા પપ્પા ઘાબાજરિયું... હોય જ છે, ઘાબાજરિયું...!’

સજલ આંખ લૂછીને અનુજા ઊભી થઈ અને બારી-બારણાં ખોલી નાંખ્યાં.

મમ્મી-પપ્પા બંનેને ગુમાવ્યાં હતાં તે હોસ્પિટલે જઈને ઊભી રહી...

સાચરનના એકધારા અવાજથી બગીચાના બાંકડે બેઠેલી અનુજા વર્તમાનમાં આવી ગઈ.

મોબાઈલ વાઈબ્રેટ થતો હતો...

“હલ્લો માસી!”

‘તને કેમ છે, અનુ? તારી બહુ ચિંતા રહે છે.’

‘નથિંગ ટુ વરી, માસી! આઈ એમ ઓકે... પપ્પાએ કહ્યું હતું કે દરેક ઘા માટે એનું એક ઘાબાજરિયું હોય જ છે - બસ, શોધવું પડે... મેં મારાં માટે એક ઘાબાજરિયું શોધી લીધું છે....

દર્દી, હું અને મોબાઈલ-મારું ઘાબાજરિયું!

....માસી, કોલ વેઈટિંગ છે... પછી વાત કરું.’

એક કોરોના પેશન્ટનાં ઘરેથી જ ફોન હતો.

‘હલ્લો, આન્ટી તમે ચિંતા ન કરો. હું હોસ્પિટલમાં જ છું. રવિ પાસે જઈને વિડિયો કોલ કરું છું.’

અનુજા સેન્ડલ અને માસ્ક પહેરી, બાંકડા પરથી ઊભી થઈને સડસડાટ હોસ્પિટલની અંદર ગઈ. તેનો મોબાઈલ ધબકતો હતો અને એ પીપીઈ કીટ પહેરીને કોવિડ વોર્ડ તરફ ચાલવા લાગી.

સ્કોલરશિપ

‘નિરંજન ભગત મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ, એક નવો પ્રકલ્પ ‘નિરંજન ભગત સંશોધન સ્કોલરશિપ’ જાહેર કરે છે. આ પ્રકલ્પ અંતર્ગત, ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં સંશોધનને વેગ મળે તે માટે દર વર્ષે એક વ્યક્તિને, એક લાખની ‘સ્કોલરશિપ’ આપવામાં આવશે. આવેલી અરજીઓ કે ભલામણોમાંથી પસંદગી સમિતિ, વિષયવસ્તુને ચકાસી કોઈ એક સંશોધકને પસંદ કરશે. વર્ષ આખરે સંશોધકના કાર્યનું પરામર્શન કરવામાં આવશે. સંશોધકની ઉંમરની કોઈ મર્યાદા નથી. આ પ્રકલ્પનો આરંભ વર્ષ 2022ની જાન્યુઆરીથી થશે તથા તે માટે સંશોધકે અથવા તેના વતીથી સંભવિત ભલામણ કરનારે સંશોધનકાર્યની સંપૂર્ણ માહિતી 30 ડિસેમ્બર, 2021 પહેલા નીચેના સરનામે મોકલવાની રહેશે.

અધ્યક્ષ

નિરંજન ભગત મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ, અશીમા હાઉસ, એમ. જે. પુસ્તકાલયની પાસે,
એલિસબ્રિજ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-6

ભૂતની ભવાઈ...

મનહર ઓઝા

ઉત્સવ પ્રેમી રાજા મેધાવી તેના પ્રધાનો સાથે આગામી ઉત્સવ બાબતે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા ત્યાં આરોગ્ય પ્રધાન દરબારમાં દોડી આવ્યા. હાંફતા હાંફતા એ બોલ્યા.

‘મહારાજ... ગજબ થઈ ગયો. નરોત્તમ શેઠ અને તેમના આખા કુટુંબને ભૂત વળગ્યું છે.’

‘શું વાત કરો છો પ્રધાનજી...! આપણા રાજ્યમાં ભૂત? અરે આપણા ભૂવાઓ તો દેશ-વિદેશમાં પ્રખ્યાત છે. એમને કહો ભૂત ભગાડે.’ બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટ દાઢી ખંજવાળતા રાજા બોલ્યા.

‘એ પણ કરી જોયું મહારાજ. ભૂતના બદલે ભૂવાઓ જ ભાગી ગયા.’

‘એમ...? એટલાં જબરાં છે એ ભૂત?’

‘હા મહારાજ આ બધાં વિદેશી ભૂત છે.’

‘વિદેશીઓ તો આપણા મહેમાન કહેવાય. તમને કેમ ખબર પડી, કે તે વિદેશી ભૂત છે?’

‘લક્ષણો ઉપરથી. આ બધાં ભૂત નાચવા ગાવાનાં શોખીન છે. આપણા દેશી ભૂતો તો ધૂણે અને લોકોને ડરાવે.’

‘પણ તો એ બધાં આપણા દેશમાં વગર વિઝાએ આવ્યા કેવી રીતે?’

‘મહારાજ, આપણા નગરના નરોત્તમ શેઠ, પૂર્વના દેશમાં વેપાર અર્થે ગયા હતા. લાગે છે કે ત્યાંથી જ તેમને વળગ્યાં હશે! એકમાંથી એકવીસ થઈ ગયાં છે.’

‘એટલે...?’ દરબારીઓને પણ નવાઈ લાગી. તેઓ એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા.

‘એટલે પહેલાં તો શેઠને જ ભૂત વળગ્યું હતું હવે તેમના આખા કુટુંબને વળગ્યાં છે. તેમના નોકર-ચાકર અને રસોઈયા સુધી બધાં તેનો ભોગ બન્યા છે. હવે તો એ પડોશમાં પણ ફેલાવા લાગ્યાં છે.’

‘એવું કઈ રીતે બને? એક ભૂતમાંથી કેવી રીતે થાય? નવાં ભૂતોનો જન્મ થયો કે શું?’ રાજા દાઢી ખંજવાળતા વિચારવા લાગ્યા.

‘એવું જ લાગે છે.’

‘ગમે તે કરો... પણ આ ભૂતને ભગાડો!’

‘મને લાગે છે આપણે ઢંઢેરો પિટાવીએ. જે ભૂત ભગાડે તેને ઈનામ-અકરામ આપીએ.’

‘હા, એ ઉપાય સારો રહેશે. તો પિટાવો ઢંઢેરો, ને બધી ચેનલો અને રેડિયો ઉપર તેનું પ્રસારણ કરાવો, મીડિયામાં પણ તેની જાહેરાત થવી જોઈએ.’

‘એ કામ તો પ્રસારણ મંત્રીનું છે મહારાજ.’ આ સાંભળી પ્રસારણ મંત્રી ઊભા થઈ ગયા. ઝૂકીને તેઓ બોલ્યા.

‘થઈ જશે મહારાજ. આજે સાંજે જ ગોઠવી દઉં.’

‘સાંજે નહીં, સાંજની રાહ શું કામ જુઓ છો? હમણાં જ રેકોર્ડિંગ કરીને પ્રસારણ કરો.’ કહેતાં રાજા ઊભા થઈને મહેલ તરફ ચાલવા લાગ્યા.

‘જી મહારાજ...!’ બીજા દરબારીઓ પણ ઊભા થઈ ગયા.

ખુશનગરનો રાજા મેઘાવી હતો. એનું નામ પણ મેઘાવી. રાજા ખૂબજ હોશિયાર અને ખટપટિયો હતો. તેની જીભ મધ કરતાં પણ મીઠી. રાજાની પ્રજા રાજા ઉપર ઓળઘોળ. પ્રજાને રાજા ઉપર આંધળો વિશ્વાસ. મેઘાવી મોટી યોજનાઓ ઘડે અને તેનો અમલ પણ કરે. દેશના ગુણગાન ગાવા માટે દેશાટન પણ કરે. ખુશનગરની પ્રજા ખુશ, વેપારીઓ ખુશ, નાનાં ને મોટાં પણ ખુશ, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, ડોક્ટરો, વકીલો, દરબારીઓ, મજૂરો, લેખકો ને કલાકારો પણ ખુશ.

મેઘાવીને તેના દેશના વિકાસમાં ખૂબ રસ. તેના માટે તે દેશ વિદેશના રાજાઓ સાથે ગુફ્તેગુ કરે, સંધિ-કરાર કે ટેકનોલોજીનું આદાન-પ્રદાન પણ કરે. અફીણ ઘોળેલી તેમની વાણીનાં ઘેનમાં પ્રજા હિલ્લોળાય.

કહે છે કે સુખ કાયમ માટે ટકતું નથી. ખુશનગરમાં પણ એક દિવસ દુઃખના ઓળા ઉતરી આવ્યા. થોડાક જ દિવસોમાં ખુશનગર; દુઃખનગર બની ગયું. થયું હતું એતું, કે ખુશનગરના મોટા શેઠિયા નરોત્તમદાસ ધંધાના કામે વિદેશ ગયા હતા. વિદેશથી પાછા આવ્યા; ત્યારે તેમનું વર્તન થોડું બદલાઈ ગયું હતું. ધીર ગંભીર નરોત્તમદાસ મોટે મોટેથી હસવા લાગતા. નાના બાળકની જેમ ઠેકડા મારતા. ક્યારેક તેઓ સ્ત્રીના અવાજમાં ગાવા લાગતા, તો ક્યારેક પગમાં ઘૂઘરું બાંધીને નાચવા લાગતા.

આવા વર્તનથી ગભરાઈ ગયેલી તેમની પત્નીએ એક મોટા ડોક્ટરને બોલાવીને તેમની તપાસ કરાવી. ડોક્ટર કહે, ‘બધું બરાબર છે. ગભરાવા જેવું નથી. પરદેશની હવા લાગી ગઈ છે. થોડા દિવસમાં ઉતરી જશે.’ હવા લાગી છે કે દવા; તે ડોક્ટર ઓળખી શક્યો નહીં. તે પછી અઠવાડિયું ગયું. વહેતા દિવસોની સાથે સાથે શેઠનું ગાંડપણ પણ વહેવા લાગ્યું. તેમના નાચ-ગાન પણ વધી ગયાં. કૌતુક તો ત્યારે થયું, જ્યારે શેઠાણી પણ તેમની જેમ વર્તવા લાગ્યાં. શેઠાણીના સાસુએ શેઠાણીને ધમકાવ્યાં.

‘આ બધું શું માંડ્યું સં? મોટી ભેંસ જેવી થઈને નાચ સં, તે હારી લાગ સં?’

‘એય ડોસી...’

‘મને ભેંસ જેવી કહેવાનું નઈ, બહુ ટૈડ પૈડ કરવાનું નઈ.’

‘હાય હાય... જો તો આ મારી વહુ મને ચેવું ચેવું બોલ સં?’ સાસુ તો ડચાઈ ગયાં.

‘જા હું તો નાચવાની થાય તે કરીલે, જઈ રાજાના દરબારે ફરિયાદ કરી લે.’

‘અરે... રે... ચેવો કળજુગ આયો સં. આ બે બદામની વહુ મન જેમતેમ બોલ સં. જુઓ... જુઓ... હાય હાય... સત્યાનાશ જાય તારું...!!!’ રોતી કકળતી સાસુ બહાર દોડીને અડોશપડોશમાં બધાંને કહેવા લાગી.

પડોશીઓ પણ શું કરે? સાસુએ બે દિવસ કકળાટ કર્યો. ત્રીજા દિવસે એ પણ દીકરા

ને વહુની સાથે નાયતાં થઈ ગયાં. બીજા બે દિવસમાં તો ઘરનાં બધાંય શેઠ શેઠાણીનો ચેપ લાગ્યો હોય તેમ સાગમટે નાયવા લાગ્યાં. ઘરમાં નૃત્ય મંડળી આવી હોય તેવું લાગતું હતું. પડોશીઓને તો જોણું થયું. વગર પૈસે મનોરંજન. પડોશમાં રહેતાં એક ઘરડાં માજીએ શેઠના ભાઈને બોલાવીને કહ્યું.

‘મનં તો લાગ સં, આખા ઘરનં વળગાડ વળગ્યું સં... કહું સું કોઈ મોટા ભૂવા નં બોલાવો નં વળગાડ કઢાવો.’ માજીની વાત ભાઈના ગળે શિરાની જેમ ઉતરી ગઈ.

ભાઈએ તો બે-ચાર જણની સલાહ લઈને મોટા ભૂવાને તેડાવ્યો. ભૂવો તેની સાથે રાજ્યની યુનિવર્સિટીમાં ‘ભૂત ભગવાતો’ વિષયમાં ઉત્તીર્ણ થયેલાં; ચાર નવશિખિયા ભૂવા લઈને આવ્યો. મુખ્ય ભૂવો અને તેના આસિસ્ટન્ટ્સ, શેઠ-શેઠાણી આણી મંડળી પાસે ગયા. ભૂવાએ તેમનું દૂરથી નિરીક્ષણ કર્યું અને ભૂતને પડકારતાં પૂછ્યું.

‘કોણ છે તું...? બોલ બોલ કોણ છે તું?’

‘તારો બાપ છું હું, હા તારો બાપ છું હું.’

શેઠ નાયતા નાયતા ગાવા લાગ્યાં. શેઠાણી પણ તેમની સાથે જોડાયાં.

‘તારી મા છું હું... તારી મા છું હું...’

શેઠ અને શેઠાણીને જોઈને ઘરનાં બધા સભ્યો પણ ગાવા અને નાયવા લાગ્યાં. ભૂવો વિચારમાં પડી ગયો.

‘માથાભારે લાગે છે. બોલો બોલો તમે ક્યાંથી આવ્યાં?’ શેઠ-શેઠાણી પાછાં નાયવા ગાવા લાગ્યાં.

‘અમે આવ્યાં... અમે આવ્યાં ઉગમણે દેશથી રે...’

‘તારે શું કામ... મારા દેશથી રે...’

ભૂવાએ તેના આસિસ્ટન્ટ્સને સમજાવતાં કહ્યું.

‘આ ભૂત આપણા દેશનાં લાગતાં નથી. પરદેશથી આવ્યાં લાગે છે.

‘પણ પરદેશ તો એકલા શેઠ ગયા’ તા! તો શું બીજા ભૂત પણ તેમની સાથે આવ્યાં?’ એક આસિસ્ટન્ટ બોલ્યો.

‘એવું પણ બને ને, કે બીજાં ભૂત અહીં જન્મ્યા હોય!’

‘અલ્યા... આતે ભૂત છે કે બેજીવાતી સ્ત્રી?’ બીજા આસિસ્ટન્ટએ સવાલ કર્યો.

‘તે ભેગા થઈને મારા મગજને ગૂંચવશો નહીં.’ ભૂવો ગુસ્સે થઈ ગયો.

‘ભૂવાજી... એ ગમે તે દેશનાં હોય, આપણે આપણી દેશી દવા કરીએ એટલે પૂંછડી દબાવીને ભાગશે.’

‘હા હા લાવો, લીમડો, આવળ-બાવળ, છાણાં, લાલ લાલ પટણી મરચાં ને મરી-મસાલા. એ બધાંનો ધુમાડો કરો. ડાકલાં, કાંસીજોડાં, પખવાજ, રણઝણિયું અને નગારું મંગાવો. લીમડા ને મરચાંનો ધુમાડો આખા શરીરમાં ભરી દો. ડાકલાં અને વાજિંત્રોના અવાજથી એમના કાન ખોતરી નાખો. હું પણ જોઉં છું એ પરદેશી ભૂતડાં ક્યાં સુધી ટકે છે?’

અને પછી શેઠનું ઘર અને ઘરનાં સભ્યો જાતજાતના ધુમાડાથી ઘેરાઈ ગયા. તેની સાથે

ડાકલાં અને નગારાના તાલમાં બીજાં વાજિંત્રો બેસુરાં થઈને સૂર પૂરાવા લાગ્યાં. ભૂવો અને તેની મંડળી હાકોટા-પડકારા કરતી ધૂણવા લાગી. આ બધું જોઈને શેઠ-શેઠાણીની ટોળીને મઝા પડી ગઈ. ભુવાના હાકોટા સામે તેઓ છીંકોટા નાખતાં નાચવા લાગ્યાં. આ વિચિત્ર સંગીત ભૂતો માટે નવું હતું પણ એ તેમને ગમતું હતું. બળતી આંખો અને ગૂંગણામણની પરવાહ કર્યા વિના ઉછળી ઉછળીને તેઓ નાચતાં રહ્યાં.

ભૂતિયું સંગીત ખૂટ્યું એટલે ભુવાએ ગરબા અને દુહા-રાસ શરૂ કર્યાં. નવરાત્રિ શરૂ થઈ હોય તેવું વાતાવરણ સર્જાયું. ગરબા ખૂટ્યા પછી સનેડો અને ભાઈ... ભાઈ... ચાલ્યું.

આખી રાત મહેનત કર્યા પછી ભૂવો અને તેના આસિસ્ટન્ટ થાકી ગયા. હોંકારા-પડકારાથી તેમનાં ગળાં બેસી ગયાં હતાં. આંખો લાલ મરચાં જેવી થઈ ગઈ હતી. નાકમાં ધુમાડો જવાથી ખાંસી આવતી હતી. ભૂવો અને તેની મંડળી કંટાળીને ઘરની બહાર આવી ગઈ. ભૂવાએ હથિયાર હેડાં મૂકતાં કહ્યું.

‘આ પરદેશી ભૂત બહુ તાકાતવાળાં છે. એ બધાનો જીવ લઈને જશે. અમે જઈએ છીએ.’

‘હા... નહીં તો અમારે પણ જીવથી જવું પડશે.’ એક આસિસ્ટન્ટએ ટાપશી પૂરાવી. ભૂવો અને તેની ટોળી ત્યાંથી પલાયન થઈ ગઈ. અંદર શેઠ અને તેની ટોળીનો નાચ ચાલુ હતો.

‘ભાગ્યોરે... ભાગ્યોરે... પેલો ભૂવો રે ભાગ્યો...!’

‘જાગ્યોરે... જાગ્યોરે... મારો માંઘલો જાગ્યો...!’

‘ચિંમ છા ચુંમ ચુંમ ઈંચા પું... છાંચુ પુંચું નીંજા ચું...!’

આરોગ્ય પ્રધાન તો કામે લાગી ગયા. રાજાએ તેમના ભાષણમાં પ્રજાને આવી પડેલ આપત્તિની જાણ કરી અને ઝડપથી આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવાનું નગરજનોને આશ્વાસન આપ્યું. તેમના પૂર્વજોની શૂરવીરતાના દાખલા આપીને પ્રજાની હિમ્મત વધારી. જે કોઈ આ વિદેશી ભૂતનો નાશ કરશે, તેને મોટું ઈનામ આપવાની જાહેરાત કરી.

ઘણા લોકો ભૂતનો નાશ કરવા આગળ આવ્યાં પણ કોઈ ફાવ્યું નહીં. પેલાં ભૂત કોઈને ગાંઠતાં નહોતાં. ભૂતનો નાશ થવાને બદલે એ તો વધવા લાગ્યાં. શેઠની પાડોશમાં અને આખા મહોલ્લામાં રહેતાં લોકોને પણ ભૂત વળગ્યાં. ભૂત બીજા લોકોમાં ફેલાય નહીં તે માટે ડોક્ટરોએ સોશિયલ ડિસ્ટન્સનો આઈડિયા આપ્યો. રાજાએ ટી.વી.માં એલાન કરાવીને પ્રજાને તેની જાણ કરી.

પ્રજા સોશિયલ ડિસ્ટન્સનું પાલન કરે તે માટે ગલીએ ગલીએ સૈનિકો ગોઠવ્યા. કરિયાણા ને શાકભાજીની દુકાનો સિવાય અન્ય દુકાનો, થીએટરો, મોલ વગેરે બંધ કરાવ્યાં. રાજાની સૂચના મુજબ શેઠની હવેલીમાંથી અને પાડોશમાંથી એક પછી એક માણસોને પકડીને બંધ ગાડીમાં બેસાડીને મોટી હોસ્પિટલમાં દાખલ કરી દીધાં.

હોસ્પિટલના ડોક્ટરો અને નર્સોને પગથી માથા સુધી શરીર ઢંકાઈ જાય તેવા પ્લાસ્ટિકના બુરખા પહેરાવ્યા. દરેકને તેમના રૂમમાં ચા-નાસ્તો અને બે ટાઈમ જમવાનું પહોંચાડવામાં આવતું. રૂમમાં એકલાં પુરાયેલાં લોકોએ ધમાલ મચાવી. ખાવાની સાથે સાથે તેમણે સંગીતની

માગણી કરી. કોઈએ તેમની વાત ગણકારી નહીં. ડોક્ટરોએ તેમના ખોરાકમાં ઘેનની દવા ભેળવી. જેની અસર થઈ. બે દિવસમાં ભૂતોની ધમાલ ઓછી થઈ. રોજ ઘેનવાળું ખાવાનું ખાઈને બધાં માણસો દિવસ અને રાત ઊંઘવા લાગ્યાં.

રોજ નાચવા ને કૂદવા ટેવાયેલાં ભૂતોને અકળામણ થવા લાગી. ભૂતો ઢીલાં પડ્યાં. ધીરે ધીરે તેમનું જોર ઓસરવા લાગ્યું. તેઓ બીજું શરીર શોધવા લાગ્યાં પણ જવું ક્યાં? તેમને ખાવા-પીવાનું આપવા આવનાર બુરખામાં આવતાં અને દૂરથી જ ખાવાનું મૂકીને ચાલ્યાં જતાં. ત્રણ ભૂત મરતાં મરતાં શેઠ અને તેમના બે નોકરો મારતાં ગયાં.

અઠવાડિયામાં તો ચમત્કાર થયો. ધીરે ધીરે ભૂત મરવા લાગ્યાં અને માણસો તેમાંથી મુક્ત થવા લાગ્યાં. રાજાને આ શુભ સમાચાર મળતાં તેમણે ડોક્ટરો અને નર્સોને ધન્યવાદ આપ્યા. પ્રજાએ ભૂતો સામેની લડાઈમાં મળેલી જીતની ખુશી ઉજવવાનું નક્કી કર્યું. રાત્રે આઠ વાગે પોતપોતાના ઘરના ઉંબર ઉપર પ્રજાએ દીપ પ્રગટાવી, થાળી વગાડીને ખુશી વ્યક્ત કરી. તે રાત્રે ખુશનગર દીવાના ઉજાસથી ઝગમગતું હતું. થાળીઓનો રણકાર પ્રજાજનોમાં ઉલ્લાસ ભરતો હતો.

પ્રજા જેનો ઉત્સવ મનાવતી હતી, તે ભૂત હજુ ભાગ્યાં ન હતાં. ભૂતોએ તેમની ચાલ બદલી હતી. કેટલાંક ભૂત બીજાનાં શરીરમાં ગોઠવાયાં હતાં, જેનાથી સહુ અજાણ હતાં. એક દિવસ આરોગ્ય પ્રધાન હાંફળા-ફાંફળા દોડતાં આવીને રાજાના રંગમાં ભંગ પાડતાં બોલ્યા.

‘મહારાજ... ગજબ થઈ ગયો...!’

‘શું થયું પ્રધાન? અમને ડિસ્ટર્બ કરવાનું કારણ..?’ રાજાનો મિજાજ ગયો.

‘ક્ષમા મહારાજ, વાત જ એવી છે, કે આપને જાણ કરવી પડે.’

‘બોલી નાખો.’

‘મહારાજ આપણે સમજતા હતાં કે ભૂતો હવે ભાગી ગયાં છે પણ એ ભૂતોએ તો તમને ઉલ્લુ બનાવ્યા.’

‘મને ઉલ્લુ બનાવ્યો?’

‘ના ના તમને એટલે કે આપણને, આપણા રાજ્યને.’

‘તો ક્યાં ગયાં એ ભૂત...?’ રાજાએ મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી પણ કાટ ખાઈ ગયેલી તલવાર નીકળી નહીં. પ્રધાન મનમાં હસવા લાગ્યો. રાજા ખસિયાણો પડી ગયો. રાણીએ નજરથી રાજાને ઠપકો આપતાં મોં મચકોડ્યું.

‘બોલો, ક્યાં ગયાં ભૂત...?’ રાજા પ્રધાન પર ગુસ્સો કાઢતાં બરાડ્યા.

‘જી મહારાજ... એ બધા આપણી પ્રજાના શરીરમાં છુપાઈ ગયાં છે.’

‘તો જાઓ એ પ્રજાને પકડી પકડીને હોસ્પિટલમાં પૂરી દો.’

‘મહારાજ, હોસ્પિટલ ફૂલ છે.’

‘તો બીજી વ્યવસ્થા ઊભી કરો.’

‘જી મહારાજ, હુકમનો જલદી અમલ થશે.’ પ્રધાન ભાગ્યા.

રાણી રિસાઈને તેમના કક્ષમાં દોડ્યાં. રાજા રાણીને મનાવવા તેમની પાછળ દોડ્યા.

હજુ રાજાને આ બીમારીની ગંભીરતા સમજાતી ન હતી. તેમણે આ બાબતને હળવાશથી લીધી હતી. રાજ્યમાં ભૂતનો ફેલાવો દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો. ભૂતોએ આખું રાજ્ય ઘમરોળી નાખ્યું હતું. એક દિવસ નોકરોના વેશમાં ભૂતોએ રાજમહેલમાં પગપેસારો કર્યો. રાજા રંગરાગમાં રચ્યા-પરચ્યા હતાં. નોકર નોકરાણીઓ સાથે રાજા-રાણી પણ 'તા થઈયા... તા થઈયા...' કરવા લાગ્યાં.

આરોગ્ય પ્રધાને રાજા-રાણીને મહેલમાં પૂરી દીધાં. રાજ્યમાં કટોકટી જાહેર કરી દીધી. હવે આખું રાજ્ય પ્રધાનોના હવાલે છે. ધણીધોરી વગરના રાજ્યમાં પ્રજા દુઃખી હતી.

ભૂતોની ભવાઈને કોઈ રોકી શકે તેમ ન હતું. જેમ દૂધમાં સાકર ભળે, તેમ આ વિદેશી ભૂત પ્રજામાં ભળતા જતાં હતાં. આ અનિવાર્ય અનિષ્ટને મને-કમને સ્વીકાર્યે જ છૂટકો હતો. પ્રજા હવે તેનાથી ટેવાઈ ગઈ હતી. અને પેલાં ભૂતોનો સંગીતમય ઘોંઘાટ રાજ્યમાં ફેલાતો જતો હતો.

'અમે પરદેશી ભૂત, અમે પરદેશી ભૂત.'

'કોઈ માનશો ના તૂત, કોઈ માનશો ના તૂત.

ચિંચાના ચિંચિં ચું ચું, ચિંચાના ચિંચિં ચું ચું...

તમે માનો ના અછૂત, અમને ના માનો અછૂત...

‘સપ્તપદી’નો સાક્ષાત્કાર

યોગેશ જોષી

ઉમાશંકરે લખ્યું છે:

‘કાવ્ય જીવે છે આસ્વાદમાં.’

કોઈ એક કાવ્યસંગ્રહનાં બધાં જ કાવ્યોના આસ્વાદનો ગ્રંથ મળે એવું કદાચ ગુજરાતીમાં પહેલીવાર હશે. અને એ પણ મેજર-પોએટ ઉમાશંકરના ‘સપ્તપદી’ સંગ્રહનાં સાતેય કાવ્યોના આસ્વાદ એક જ ગ્રંથ - ‘સપ્તપદી: આસ્વાદ અને અવબોધ’માં! અને રસાસ્વાદ પણ ચંદ્રકાન્ત શેઠ જેવા કવિ-વિવેચકની સરળ, રસાળ, આસ્વાદ બાનીમાં!

‘છિન્નભિન્ન છું’ કાવ્યના આસ્વાદની શરૂઆતમાં ચંદ્રકાન્ત શેઠે નોંધ્યું છે -

“ઉમાશંકર જોશીના કાવ્યપ્રાસાદનો પાયો ‘વિશ્વશાંતિ’, તેનું શિખર તે ‘સપ્તપદી’ અને શિખર પરનો સુવર્ણકળશ તે ‘પંખીલોક.’”

આ ગ્રંથમાંથી પસાર થતાં થાય છે, કવિ-આસ્વાદક ચંદ્રકાન્ત શેઠ જાણે આપણો હાથ ઝાલીને કાવ્યારોહણ કરાવે છે ને શિખર પર લઈ જાય છે. એમની સાથે આપણનેય જાણે મરજીવાની જેમ કાવ્યના ઊંડાણમાં ડૂબકી મરાવે છે ને છીપ ખોલીને સાચાં મોતી બતાવે છે એમની કવિ-હથેળીમાં.

‘શોધ’ કાવ્યમાંની અદ્ભુત પંક્તિ -

‘ગર્ભમાં રહેલા બાળકની બીડેલી આંખો
માતાના ચહેરામાં ટમકે,
મારા અસ્તિત્વમાં એમ કાવ્ય ચમકતું
તમે જોયું છે?’

આ સવાલના જવાબમાં કહી શકાય કે કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠે ઉમાશંકરના અસ્તિત્વમાં કાવ્ય ચમકતું જોયું છે - દૂરથી અને નજીકથી, બહારથી અને ભીતરથી. વળી ચંદ્રકાન્ત શેઠના અસ્તિત્વમાંયે કાવ્ય ચમકે છે. આથી જ તેઓ દરેક કાવ્યના ઊંડાણમાં જઈ, કાવ્યને ઊંડળમાં લઈ સુંદર આસ્વાદ કરાવી શક્યા છે.

ચંદ્રકાન્ત શેઠ કેવળ વિવેચક હોત તો કાવ્યના કુળ-મૂળમાં ઊંડા ઊતરીને આવા રસસભર, તત્ત્વચિંતનસભર આસ્વાદ કરાવી શક્યા ન હોત. તેઓ નખશિખ કવિ હોવાના કારણે આવા ઊંડાણભર્યા, સર્જકતાથી મહેકતા આસ્વાદ આપણને સાંપડ્યા છે.

ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘ઉમાશંકર જોશી : સાહિત્યસર્જક અને વિવેચક’ વિષય લઈને 1979માં પીએચ.ડી. કરેલું, પણ એ પછીયે એમનો ઉમાશંકર વિશેનો અભ્યાસ સતત ચાલ્યા કર્યો. ઉમાશંકરના તેઓ પ્રખર અભ્યાસી રહ્યા છે. આથી ‘સપ્તપદી’ના કાવ્યોના આસ્વાદમાં ‘સમગ્ર કવિતા’ના તથા અન્ય સંદર્ભો પણ મળે છે, જે આસ્વાદને વધારે સમૃદ્ધ બનાવે છે. જેમકે,

‘સપ્તપદી’ના પહેલા જ કાવ્ય ‘છિન્નભિન્ન છું’ના આસ્વાદમાં, 1953માં લખાયેલ પંક્તિનો સંદર્ભ તેઓ ટાંકે છે - ‘અમે સારસ્વતો, સંવાદિતાના સાધકો’ અને એ જ કવિ 1956માં કહે છે - ‘છિન્નભિન્ન છું’! આમ આ સંદર્ભ થકી આસ્વાદકે irony ઉપસાવી છે. 1931માં વિશ્વશાંતિની અને વિશ્વપ્રેમની વાત માંડનાર; ‘રિભાઈનેય સમજવા’નું કહેનાર, સૌંદર્યો પીનાર, પ્રેમધર્મની દિશામાં આરોહણ કરનાર આ કવિની અંદર-બહાર એવું તે શું ગુજરી રહ્યું હતું કે ‘આ સંવાદિતાના સાધક કવિને વિસંવાદિતાના વિષમ અનુભવો વેઠવાના આવ્યા?’ - આમ આવો સવાલ કરી આસ્વાદક ironyને ધાર કાઢતા જઈ કાવ્યાસ્વાદને વધારે રસપ્રદ બનાવતા જાય છે ને કાવ્યના નર્મ-નર્મને ઉઘાડતા જાય છે.

‘સપ્તપદી’નાં કાવ્યોને એમણે ઉમાશંકરની ‘સમગ્ર કવિતા’ની અખિલાઈમાં જોયાં છે ને આસ્વાદ્યાં છે, આથી કાવ્યાસ્વાદને નવું પરિમાણ સાંપડ્યું છે. ચંદ્રકાન્ત શેઠ ઉમાશંકર પાસે ભણ્યા, ઉમાશંકર વિશે પીએચ.ડી. કર્યું ને ઉમાશંકરના સમગ્ર સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી રહ્યા. આથી તેઓ ઉમાશંકરના સ્વ-ભાવને જાણે છે ને એમની કવિતાના સ્વભાવને બરાબર પિછાણે છે.

‘મનુષ્યને વીંખીપીંખી નાખનારાં તત્ત્વો પોતાની અંદર કંઈ ઓછાં નથી અને તેથી જ પોતાની છિન્નભિન્નતા જોનાર કવિની અંતર્યાત્રા’નેય આસ્વાદક પ્રત્યક્ષ કરી શક્યા છે.

ઉમાશંકર જેવા કવિ ગમે તેટલા છિન્નભિન્ન હોય છતાં આશાનો તાંતણો, પ્રકાશનો તાંતણો છોડે તેમ નથી એ વાતને ઉજાગર કરતાં આસ્વાદક કહે છે:

‘જેમ અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં તેમ વિચ્છિન્નતામાંથી - વિસંવાદિતામાંથી અવિચ્છિન્નતામાં - સંવાદિતામાં પહોંચવાની વૃત્તિ ને ક્ષમતા નિ:શેષ થઈ નથી જ.’ આસ્વાદકે કાવ્યમાં ઊંડે ડૂબકી મારીને કાવ્યનાં મૂળ પકડતાં નોંધ્યું છે: ‘કવિ વેદનાથી તરડાય છે ખરા, પણ તૂટતા નથી... ..પોતાનામાં વિચ્છિન્નતાના કારણે કેવી રિથિતિ સર્જાય છે તેનું સાક્ષીભાવે દર્શન કરનારા પણ છે.’ - આમ આસ્વાદક સાક્ષીભાવે ‘દર્શન’ કરે છે ને આપણનેય ‘દર્શન’ કરાવે છે ને કવિતાના સત્ય સુધી, હૃદયના સત્ય સુધી લઈ જાય છે.

રાગ, દ્વેષ અને ભય - આ ત્રિમૂર્તિ કવિને પ્રેમધર્મની દિશામાં, સંવાદિતાની દિશામાં કઈ રીતે પ્રેરે છે તે આસ્વાદક પંક્તિઓ ટાંકીને દર્શાવે છે ને સાથે ઉમાશંકર દુરિતનોય કઈ રીતે સ્વીકાર કરે છે તેનોય સંદર્ભ ટાંકે છે:

‘ઉમાશંકર જોશીએ જીવનમાં જેમ દુરિતના તત્ત્વનો વિધેયાત્મક અભિગમથી તેમ રાગ, દ્વેષ અને ભયનો પણ નમસ્કારપૂર્વક સત્કાર કર્યો જણાય છે.’

કવિનું અને કાવ્યનું ધ્રુવપદ આસ્વાદક-કવિ આમ ચીંધી બતાવે છે:

જીવનમાં ‘ભીંસાવાનું, પિસાવાનું, ખંડિત થવાનું બને; પણ તેથી જેમ જીવનને ન છોડાય એમ ચાહવાનું પણ ન જ છોડાય એ આ કાવ્યમાં કવિનું અંતર્નિહિત ધ્રુવપદ હોવાનું લાગે છે.’

છિન્નભિન્નતાને અભિવ્યક્ત કરવામાં ઉપકારક થતા છંદોલય તથા કાવ્યબાનીનીય આસ્વાદકે સ-રસ નોંધ લીધી છે:

‘ઉમાશંકર જોશીએ ‘છિન્નભિન્ન છું’ અને ‘શોધ’ - આ બે કાવ્યોથી એમના લયઈબારત અંગેના પ્રયોગો-પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. તેઓ જણાવે છે તેમ, આ કૃતિએ ગુજરાતી ભાષામાં

છંદોમુક્તિના પ્રયોગોને મદદ કરી છે. ગુજરાતી પદ્યરચનાના ચારેય પ્રકાર - અક્ષરમેળ, માત્રામેળ, સંખ્યામેળ, લયમેળ ઉપરાંત ગદ્યના ટુકડાનો પણ એમાં ઉપયોગ થયો છે.’

આસ્વાદક આ કાવ્યમાંના ‘છિન્નભિન્નતા’ના લય વિશે ભાવકને સતર્ક રહેવા પણ જણાવે છે. ‘સપ્તપદી’ના કાવ્યોમાં સંવેદનને અનુરૂપ એવી ‘વિલક્ષણ વાઙમય - આકૃતિ’ય પ્રત્યક્ષ કરાવવામાં આસ્વાદક મહદ્ અંશે સફળ રહ્યા છે.

‘નિશીથ’ માટે જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મળ્યા પછીયે ઉમાશંકરની કવિતાની ‘શોધ’ અટકતી નથી. આ કવિને જાણ છે - ‘કવિતા, આત્માની માતૃભાષા’ ને છતાં ધ્રુવપંક્તિની જેમ વારેવારે સવાલ થાય છે - ‘ક્યાં છે કવિતા?’, ‘શબ્દ છે, છંદ પણ! ક્યાં છે તો કવિતા?’ દુર્ગમ ને દુર્લભ કવિતાપદાર્થની શોધ આ કવિ એવી તીવ્રતાથી કરે છે કે જાંબુડા પર આવેલાં જાંબુ જોઈ એમની આંખોમાં આંસુ આવી જાય છે. આસ્વાદક નોંધે છે:

“કવિની ચકોર આંખ પોતાના ઘરની સામેના છોડમાંથી વધીને હવે વૃક્ષ થયેલા જાંબુડા પર ઠરે છે. એને જાંબુ આવે છે; ત્યારે આ કવિને તો આંસુ આવે છે. આંસુ આવે છે પોતાને કાવ્યફળ લાધ્યું નહીં માટે.”

ઉમાશંકરે ‘એક ઝાડ...’ કાવ્યમાં ‘મૃત્યુફળ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે; અહીં કવિ-આસ્વાદક ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘કાવ્યફળ’! કાવ્યાસ્વાદમાં એમની સર્જકતાના ચમકારા પણ અવારનવાર જોવા મળે છે. એમની આસ્વાદ-બાનીય ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. એમાં વિવેચનની પરિભાષાનો બોદો ખખડાટ નથી. પણ સચ્ચાઈની મીઠાશ છે.

‘શોધ’માં ઉમાશંકરની દષ્ટિને - કવિદષ્ટિને આસ્વાદક કઈ રીતે દર્શાવે છે? -

“તેઓ એક સર્જક તરીકે આત્માનુભૂતિ પર યોગ્ય રીતે વજન મૂકે છે. માત્ર સપાટી પરનું જોવું એ ખરેખર જોવું નથી. વૃક્ષને જોતાં જોતાં વૃક્ષમય કશાક લોકોત્તર સત્ત્વના દર્શન સુધી પહોંચવું એમાં દષ્ટિની - કવિદષ્ટિની સાર્થકતા છે. કવિની આંખ જે જુએ છે તે તત્ત્વતઃ તો કવિની આંખમાં રહેનારું કોઈક જુએ છે. એ ‘કોઈક’ એ જ સર્જકતાનું વિભૂતિમય ઈશ્વરીય તત્ત્વ. સર્જકતા ને આધ્યાત્મિકતા જ્યારે એકાત્મભાવે પ્રવર્તે છે ત્યારે દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શન બંધું અનિર્વચનીયતાની ભૂમિકાએ વિગલિત થઈ એકાકારભાવે અનુભવાય છે. વૃક્ષ જોનાર કવિ ‘વૃક્ષ રચના-મય’ થયાનો અનુભવ કરે છે. સર્જનની ક્ષણે કવિ-આત્મા વિશ્વાત્મામાં તન્મયતા-તદાકારતા સાધીને રહે છે.”

‘શોધ એ જ સત્ય’, ‘સર્જકતાનું ધ્રુવપદ છે - ક્યાં છે કવિતા?’

‘નવપરિણીત પેલાં’માંની એકત્વથી પૂર્ણત્વ પ્રતિની ગતિનો આસ્વાદ સફળતાપૂર્વક કરાવ્યો છે. કાવ્યમાંનું કવિનું દર્શન દ્વૈતથી અદ્વૈત સુધી કઈ રીતે વિસ્તરે છે એ આસ્વાદક આપણનેય બતાવે છે.

‘સ્વપ્નોને સળગવું હોય તો - ‘કાવ્યનું ધ્રુવપદ દર્શાવતાં આસ્વાદક કહે છે -

“મંત્રને ગુંગળામણ થાય એવી યંત્રતંત્રની ભીંસ છે - એવો એનો ભાર છે. કવિ જે મંત્રની વાત કરે છે એ મંત્ર આમ તો સાવ સાદોસીધો છે પણ મૂળભૂત અને સાચો છે.” કવિ કહે છે :

‘મંત્રો તો ‘મનુષ્ય’ - માનવનું હોવું, માનવનું જીવવું, માનવીપણાથી માનવોમાં ઓતપ્રોત

થવું.”

ઉમાશંકર દુરિતનો આમ સ્વીકાર કરે છે - ‘દુરિત, તારું હોવું એ જ કરે છે મને સુગંધિત.’ આસ્વાદક નોંધે છે : “‘ઉમાશંકરનું આવું વ્યાપક અને ગહન દર્શન જ તેને હતાશા કે નિરાશા તરફ સરી જતાં અટકાવે છે.’” આસ્વાદક આ કાવ્યની ગતિ કઈ રીતે સંશયથી શ્રદ્ધા પ્રતિની છે તેય બતાવે છે.

‘પીછો - પ્રભુનો પ્રાજ્ઞ કવિએ પકડેલો’ શીર્ષક અંતર્ગત ‘પીછો’નો આસ્વાદ કરાવતાં તેઓ નોંધે છે:

“‘સપ્તપદી’માં કવિ ઉમાશંકર જોશીની ‘એકકેન્દ્ર વ્યક્તિત્વ’ માટેની શોધ ક્રમશઃ બહારથી અંદર તરફ સર્જનાત્મક ગતિથી - સંગતિથી ચાલતી જણાય છે. સમવિષમ સામાજિક - જાગૃતિક પરિબળો વચ્ચે કવિ સંકલ્પ અને સાતત્યપૂર્વક એકત્વ અર્પનાર ‘પરમ-એક-તત્ત્વ’ના જીવંત સંસ્પર્શની ક્ષણને ઝડપી લઈ સ્વકીય સંવેદનાના ભાવલયમાં પ્રત્યક્ષ કરવાનો અપૂર્વ વાક્યપ્રયોગ ‘પીછો’માં પ્રસ્તુત કરે છે.’”

આ અછાંદસ કાવ્યની લયછટાની નોંધ લેતાં તેઓ લખે છે - ‘કાવ્યમાં શરૂઆતની કંડિકામાં જે રીતે ‘તે જ તું હતો’ - એ ઉક્તિખંડ પુનરાવર્તન પામે છે તેથી અછાંદસ લયનો એક રહસ્યમય ધ્વન્યાકાર ચિત્તમાં અંકિત થાય છે.’

આ કાવ્યમાં રહેલો ઈશાવાસ્યમ્ ઇદમ સર્વમ્ નો મર્મબોધ તેઓ ઉઘાડી આપે છે. આ કાવ્યના આસ્વાદ-આલેખના અંતે તેઓ યથાર્થ નોંધે છે:

“‘પીછો’માં આ કવિએ માર્મિક રીતે પરમ તત્ત્વનો વ્યાપ અને સંચાર અનુભૂતિસ્તરે વ્યક્ત કરતાં વિસ્મય-આનંદ વર્ગેની ઉદાત્ત અને ગહન ભૂમિકા રજૂ કરી છે. ‘તે જ તું હતો.’ - ના ધ્રુવપદના રૂપે ઘૂંટાતી પ્રતીતિ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. ‘મબલક ચહેરાઓમાં સંતાતા’ અને પોતાના ચહેરામાંયે અલપઝલપ દેખા દેતા ઈશ્વરની ગતિનો અહીં અનોખો આલેખ છે. ઈશ્વર મનુષ્યનો પીછો કરે છે કે મનુષ્ય ઈશ્વરનો? કદાચ બેય રીતે પીછો ચાલે છે; ઈશ્વરનો માર્ગ તો આનંદનો અમૃતમાર્ગ જ હોય!”

*

“‘હૃદયનું સત્ય’ ‘સત્યના હૃદય’ સુધી આપણને પહોંચાડતું હોય એવું ‘સપ્તપદી’ની કવિતામાં બને છે અને તેનું એક દૃષ્ટાંત આ ‘પીછો’ કાવ્ય છે.”

‘મૃત્યુ-ક્ષણ’ના આસ્વાદમાં તેઓ પ્રેમ અને મૃત્યુ વિશેનું દર્શન વ્યક્ત કરતી કવિની માર્મિક નોંધ મૂકે છે:

“પ્રેમ અને મૃત્યુની અનુભૂતિઓ સાથે ચાલે છે. બલકે મને લાગે છે કે અંતે તો પ્રેમ અને મૃત્યુ એક અનુભૂતિ બની રહે છે. જીવન દરમિયાન જ ક્યારેક તો લાઘતી અથવા જીવનને અંતે આવતી મૃત્યુક્ષણ એ પ્રેમ અને અનુભૂતિની ક્ષણ છે અને એ સ્તો એકતા અર્પનાર પરમ-એક-તત્ત્વના જીવંત સંસ્પર્શની ક્ષણ છે.”

(થોડુંક અંગત, 1999, પૃ. 77)

‘પંખીલોક’ કાવ્યને આસ્વાદકે ‘ગુજરાતી સમગ્ર કવિતાનું એક ચિરંજીવ શૃંગ’ કહ્યું છે અને ‘પંખીલોક’ પ્રતીક દ્વારા જે ‘દિનરાતચક્ર’ - ‘સમયચક્ર’નું નિરૂપણ કઈ રીતે ‘આનંદઘોષ’

નિપજાવનારું નીવડે છે તે આપણને દષ્ટાંત સાથે બતાવ્યું છે.

“પંખીલોક’ પ્રતીકનો મર્મ ખોલતાં આસ્વાદક નોંધે છે:

‘ પંખીલોક’ કવિના શબ્દલોકરૂપ જણાય છે. અસતમાંથી સતમાં જતાં આવિષ્કૃત થતો આ સત્યલોક છે; મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં જતાં આવિર્ભાવ પામતો આ અમૃતલોક છે; તમસમાંથી જ્યોતિમાં ઉદ્ભાસિત થતો આ જ્યોતિલોક છે. અહીં પ્રકૃતિયોગે કવિનો સંસ્કૃતિયોગ સધાતો અને એ રીતે આત્મયોગ - અમૃતયોગ નિષ્પન્ન થતો વરતાય છે.’”

પંખીસ્વર કઈ રીતે પ્રકૃતિથી સંસ્કૃતિ સુધીની સેતુરચનામાં નિમિત્ત બને છે તે આસ્વાદકે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું છે. તેઓ નોંધે છે:

“આપણને વિસ્મિત અને રોમાંચિત કરનારાં એ પંખીઓ કેવળ આકાશવિહારી નથી. તેઓ તો આકાશ ગટગટાવીને પી ગયેલાં - ‘આકાશપીધેલાં’ છે. એમની પાંખોના ફફડાટે હજુય તેજની છાલકો વાગતી કવિસંવિદ અનુભવે છે. હજુ કવિ એ પંખીઓની પાસેથી નભવાટ કેટલી લાંબી તે જાણવાની સાચી જિજ્ઞાસા ધરાવે છે. તેમની પાંખોમાંથી તો કવિને જીવનમાં ડગલે ડગલે તેજ-ઘાટ હોવાનો સધિયારો સાંપડે છે. આપણે જો અંદરથી ખૂલીએ, મુક્ત થઈએ, ઉન્નત થઈએ તો તેજ-ઘાટ દૂર નથી જ.’”

ઉમાશંકરે ‘સપ્તપદી’ના પ્રવેશકમાં દરેક કાવ્યમાં પ્રવેશ તથા વિહાર માટેનો નકશો આપ્યો છે. ચંદ્રકાન્ત શેઠ ‘પ્રવેશક’માંના એ અંગૂલિનિર્દેશને આધારે પૂરો નકશો ઉકેલી શક્યા છે, ઉમાશંકર જોશીએ કાવ્યપંક્તિઓ વચ્ચે છોડેલા અવકાશનેય વાંચી શક્યા છે, સહદય ભાવકોને કાવ્યોમાં વિહાર કરાવી શક્યા છે ને ધ્રુવપદ બતાવી શક્યા છે. ‘પ્રવેશક’માં ઉમાશંકરે ‘કવિકર્મ અંગેની કથા સર્જકે કરવાની ન હોય, કાવ્ય બહાર.’ એમ કહીનેય નોંધ્યું તો છે કે -

“જાણકારોને ભાગ્યે જ યાદ આપવાની જરૂર રહે કે આ ‘સપ્તપદી’ની કેન્દ્રીય અનુભૂતિ ‘વિશ્વશાંતિ’ અને ‘આત્માના ખંડેર’ સાથે સંલગ્ન છે. ... ‘આત્માના ખંડેર’માં જે મુખ્યત્વે બહાર જોવા મળ્યું હતું તેનો ‘સપ્તપદી’ના પ્રથમ ઘટક ‘છિન્નભિન્ન છું’નાં ભીતર વ્યક્તિગત રૂપે સઘનપણે સાક્ષાત્કાર થાય છે.’”

વળી ઉમાશંકરે ‘પંખીલોક’ના પ્રતીક વિશે નોંધ્યું છે - “સમસ્ત કૃતિના સમારોપ તરીકે પંખીલોકનું પ્રતીક કેવી રીતે આવ્યું તે મારે માટે પણ સમસ્યા છે.’”

કવિતામાં ક્યારેક જે જાદુ થતાં થઈ જાય છે એના રહસ્યની ખુદ કવિનેય જાણ હોતી નથી. આમ છતાં ચંદ્રકાન્ત શેઠ કવિ હોવાના કારણે કવિતાના જાદુની વાત, ‘પંખીલોક’ના પ્રતીકની વાત કરી શક્યા છે, કાવ્યના મર્મ-સ્થાનો - શિખરો બતાવી શક્યા છે ને -

‘વેઇટ-એ-બિટ્!...

છેલ્લો શબ્દ મૌનને જ કહેવાનો હોય છે.’

- પંક્તિ ટાંક્યા પછી, નિ:શેષપણે નહિ કહેવાયાનું કહીને નોંધ્યું છે:

“આપણેય આ કવિની ઔપનિષદિક વાગ્વલયના સંસ્કાર-સ્પર્શનું સ્મરણ કરાવે એવી મુક્ત છતાં સંયત એવી ઘૂંટાયેલી વિલક્ષણ લયાન્વિતિયુક્ત, તેજેઘડયા સંસ્કારદીપ્ત શબ્દસ્પંદે ફોરતી-મ્હોરતી, કલ્પનરસિત, વ્યંજનાગર્ભ, અરૂઢ સ્વરૂપયુક્ત વાણીનો - એમના પ્રજ્ઞાપ્રાસાદના સબળસંકુલ આલોકનો આસ્વાદ લેતાં, આપણને - આપણા નામનેય ઓગાળી દેતી આ

શબ્દસંવિત રચનાને આત્મસાત્ કરતાં, એના અંગે કહેવા જતાંવે પૂર્ણતયા - નિ:શેષપણે નહિ કહેવાયાનો મીઠો અસંતોષ છેવટે વ્યક્ત કરીને, સમુદાર મૌનનું શરણ સ્વીકારીને જ વિરમું રહ્યું.

ECG અને ECHO થકી જેમ ડૉક્ટર હૃદયનો ગ્રાફ મેળવે તેમ આ આસ્વાદક-કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠ 'સપ્તપદી'ની કવિતાના હૃદયનો ગ્રાફ મેળવવામાં અને આપણને બતાવવામાં મહદ્ અંશે સફળ થયા છે. આત્માની માતૃભાષાના હૃદય-પરિદેશ્યને પ્રત્યક્ષ કરતા આ આસ્વાદ સહુને કાવ્યમય કરશે એવી શ્રદ્ધા સાથે, ઉમાશંકર જોશી તથા ચંદ્રકાન્ત શેઠને વંદન સહ વિરમું છું.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયન (Cultural studies) | હર્ષવદન ત્રિવેદી

સાંસ્કૃતિક અધ્યયન (Cultural studies) તરીકે ઓળખાતી વિદ્યાશાખાનો ઉદય 1960ના દાયકાનાં સામાજિક પરિવર્તનો (Turmoil)માંથી થયો. આ એક આંતરવિદ્યાનુશાસન (Interdisciplinary) છે. વિવિધ સમાજોની સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓ અને રચનાઓના અધ્યયનમાં આ વિદ્યાશાખા રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર (Political Economy), સંચાર સિદ્ધાંત (Information Theory), સમાજશાસ્ત્ર, સાહિત્ય સિદ્ધાંત, મીડિયા થિયરી, ફિલ્મ સ્ટડીઝ, સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર, ફિલસૂફી, કલાઈતિહાસ અને કલાવિવેચન, ગ્રહણ સિદ્ધાંત (Reception Theory) વગેરેનો સમન્વય કરીને ઉપયોગ કરે છે.

કોઈ સાંસ્કૃતિક ઘટના કે રચનાને વિચારધારા, રાષ્ટ્રીયતા, Ethnicity, સામાજિક વર્ગો લિંગ (Gender) અંગેની સભાનતા સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તેની આ વિદ્યાશાખા તપાસ કરે છે.

1957માં Richard Hoggartનું પુસ્તક Uses of literacy અને 1958માં Raymond Williamsનું Culture and society પ્રકાશિત થયું એની સાથે જ સાંસ્કૃતિક અધ્યયનના અભિગમ અંગે ચર્ચા વિચારણા શરૂ થઈ હતી. ઈંગ્લેન્ડમાં 1968માં બર્મિંગહામ ખાતે સેન્ટર ફોર કન્ટેમ્પરરી કલ્ચરલ સ્ટડીઝ (CCCS) નામના અધ્યયન કેન્દ્રની સ્થાપના સાથે જ 'સાંસ્કૃતિક અધ્યયન'ને એક અલગ અભિગમ કે એક અલગ વિદ્યાશાખા તરીકે દરજ્જો મળવાની શરૂઆત થઈ.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયન જે તે સમુદાયની જીવનશૈલીમાં રસ લે છે. કારણ કે, જીવનશૈલીને (1) રોજિંદા જીવન સાથે લેવા દેવા હોય છે. (2) Identity સાથે તેને નિસ્ખત છે. (3) સામાજિક સંબંધો પર જીવનશૈલીનો પ્રભાવ હોય છે. (4) સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓ અને રચનાઓ અર્થ અને મૂલ્ય બક્ષવાનું કામ પણ જીવનશૈલી કરે છે.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયન એ સંશોધન અને અધ્યાપનનું એક નવું ક્ષેત્ર છે. આ શાખાએ

સમાજ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસને એક નવું પરિમાણ આપ્યું છે. તેનો હેતુ સંસ્કૃતિના અભ્યાસ દ્વારા સમાજ અને તેનાં રાજકારણને સમજવાનો છે. સંસ્કૃતિ અને સમાજનો અભ્યાસ કરતા પરંપરાગત અભિગમોથી આ શાખા એ રીતે જુદી પડે છે કે તેણે રોજ-બ-રોજના જીવન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. સંસ્કૃતિ અંગેના પરંપરાગત ઉન્નતભૂ વિચારોના સ્થાને તેણે લોકપ્રિય સંસ્કૃતિ સ્વરૂપો પર ધ્યાન આપ્યું જેવાં કે સિનેમા, ટેલિવિઝન, રેડિયો, લોકપ્રિય મેગેઝિનો વગેરે.

આ શાખાનો હેતુ સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓ, રચનાઓ, કાર્યક્રમો વગેરેમાં સત્તા અને authorityનું પ્રતિપાદન એ પ્રતિનિધાન કેવી રીતે થાય છે તે સમજવાનો છે. આ માટે તો લોકપ્રિય સંસ્કૃતિ (popular culture)ની વિવિધ વિધાઓ કે સ્વરૂપો જેવાં કે ફિલ્મો, કાર્ટૂનો, વિજ્ઞાપનો, અખબારી અહેવાલો, સોશિયલ મીડિયા, સિનેમા થિયેટર, ક્રિકેટ ગ્રાઉન્ડ્સ, રાસગરબાના સ્થળોને પોતાના અધ્યયનમાં સામેલ કરે છે.

પરંપરાગત અભિગમોમાં લિખિત સ્વરૂપો અને સામગ્રી પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. સાંસ્કૃતિક અધ્યયન દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સામગ્રીમાં વિશેષ રસ લે છે. સંસ્કૃતિ અને સમાજમાં તેની ભૂમિકા અંગેના પરંપરાગત ખ્યાલોને પણ તેણે પડકાર્યો છે. જે તે સાંસ્કૃતિક ઘટનાનો જે તે સમુદાયના લોકો સાથે કેવોક સંબંધ છે તે સમજવાનો તે પ્રયાસ કરે છે.

પરંપરાગત અભિગમ પ્રમાણે ‘સાંસ્કૃતિક ઘટના’ કે ‘કાર્યક્રમ’ એટલે ‘કલાસિકલ’ નૃત્ય, શાસ્ત્રીય સંગીત, ઉચ્ચ સાહિત્ય વગેરે. આ બધામાં રસ ધરાવતા હોય એવા લોકો સુસંસ્કૃત’ પણ ગણાતા હોય છે. સાંસ્કૃતિક અધ્યયનને આ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓમાં રસ નથી. તેને તો બહુમતી લોકો પર પ્રભાવ પાડતી આપણી આસપાસની રોજ-બ-રોજની ઘટનાઓ જેવી કે ફિલ્મ, ‘રાજકારણ’ વગેરે. રાજકારણમાં સૌંદર્યસ્પર્ધાઓ વગેરેની સામે યોજાતી હડતાળો, બંધ, દેખાવો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

Culture (સંસ્કૃતિ) સંજ્ઞાને પરિભાષિત કરવાના અનેક પ્રયાસો થયા છે. દા.ત. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં મેથ્યુ આર્નલ્ડ, ટી. એસ. એલયોટ અને એફ. આર. લીવિસ જેવા વિવેચકોએ આ સંજ્ઞાની ચર્ચા કરી છે. આ બધી ચર્ચાના કારણે એક સમજ એવી ઊભી થઈ કે ‘Culture’ને રુચિ (taste) સાથે પણ નિસ્બત છે. મહાન કૃતિઓના પરિશીલનથી આ રુચિ કેળવી પણ શકાય છે. એવી પણ એક વ્યાપક સમજ છે. આર્નલ્ડ, એલ્યોટ અને લીવિસની સંસ્કૃતિ અંગેની ચર્ચા-વિભાવનાઓથી તેમના ઘણાં પરવર્તી વિદ્વાનો અલગ પડ્યા.

Culture સંજ્ઞાને મૂળે cultivation સાથે લેવા દેવા હતી. (બાયોકેમિસ્ટ્રી અને માઈક્રોબાયોલોજીમાં આજે પણ આ સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે. જેમ કે tissue culture.) આજે આ સંજ્ઞા માનવવિદ્યાઓ અને સમાજવિજ્ઞાનોમાં બહુ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી રહી છે.

દા.ત. જાણીતા અંગ્રેજી વિવેચક રેમન્ડ વિલિયમ્સે ‘culture’ને ‘ઉન્નતભૂ’ સમાજમાંથી સામાન્ય આદર્શના જીવન સાથે જોડ્યું. નોકરિયાત વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ, ટેલિવિઝન જેવું ‘નવું’ માધ્યમ વગેરે. તેણે દર્શાવ્યું કે, ‘high culture’ ‘low culture’ જેવા ભેદો હકીકતમાં તો સમાજના સત્તા સંબંધો (power relations)ને છુપાવવાનું અને છાવરવાનું કામ કરે છે. આ

ભેદભાવ અમુક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને સમાજમાં માનભર્યું સ્થાન આપે છે તો અમુકને હાંસિયામાં ધકેલે છે. 'keywords' નામના પુસ્તકમાં રેમન્ડ વિલિયમ્સે 'culture' સંજ્ઞાને સૌથી જટિલ શબ્દો પૈકીની એક ગણાવી છે. આ પુસ્તકમાં તેણે આ સંજ્ઞાની વિવિધ અર્થરચનાઓનો સમયાંતરે જે રીતે વિકાસ થયો તેની પણ ચર્ચા કરી છે.

ઓગણીસમી સદીના રોમેન્ટિક અભિગમે culture સંજ્ઞાને સાહિત્ય, કળા અને સુરુચિ સાથે સાંકળ્યા તો માનવશાસ્ત્ર (anthropology) તેને એક જીવનશૈલી કે પદ્ધતિ, જે તે સમુદાયના સામૂહિક કર્મકાંડો વગેરે સાથે સાંકળી.

આ જ અરસામાં વિશ્વના અનેક ભાગોમાં ઉપનિવેશવાદ (Postcolonialism)નો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. બીજી બાજુ આધુનિકતાનો પણ પ્રભાવ પડવા માંડ્યો હતો. આના કારણે તર્ક, વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રગતિના વિચારોનો મહિમા વધ્યો.

ઉપનિવેશવાદી સત્તા (colonial power) માટે તેમના સંસ્થાનો કે અન્યોના cultureનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે પાશ્ચાત્ય culture એક માપદંડ બન્યું.

ભારતમાં culture સંજ્ઞા ભાષા, ખાનપાન, હેરિટેજ, સાઇટ્સ, મંદિરો, ધર્મ, જ્ઞાતિ પારંપરિક નૃત્ય અને સંગીત વગેરે સાથે સંકળાયેલી છે. પશ્ચિમના લોકોના એક વર્ગે ભારતની સંસ્કૃતિને સાડી પહેરેલી સ્ત્રીઓ, મદારીઓ અને સાધુઓ સાથે પણ સાંકળી છે. તેમણે તેમના લખાણોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને આ રીતે represent કરી છે.

અંગ્રેજ અધિકારીઓ, મિશનરીઓ, પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીઓ, ethnographers અને અન્ય લેખકોએ ફોટોગ્રાફ, પેઇન્ટિંગ, lithographs, ડાયરી, નવલકથા અને લેખનના અન્ય સ્વરૂપો દ્વારા ભારતની એક છબિ ઊભી કરી હતી. આપણે તેને ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. આ ઉપરાંત, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ભાષાના મહાન ગ્રંથોનો અંગ્રેજી તથા અન્ય ભાષામાં અનુવાદ કરીને ભારતના સુવર્ણમય ઇતિહાસને રજૂ કર્યો હતો. આ લોકોની પ્રત્યક્ષ દલીલ એવી હતી કે ભારતનો ઇતિહાસ ભવ્ય છે પણ તે હાલમાં જર્જરિત થઈ ગયો છે અને નાશ પામ્યો છે. તેને પુનર્જિવિત કરવાની જરૂર છે.

આ લોકોએ એ વખતે ભારતમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે પ્રવર્તતી સ્થિતિ તથા અને બંધિયારપણાની સામે યુરોપની પ્રગતિને મુકી આપી. સંસ્કૃતિના વિદ્યાર્થીએ ફોટોગ્રાફ્સ, ડાયરી, નવલકથા વગેરે વૃત્તાંતો (narratives) અને અભિવ્યક્તિના અન્ય પ્રકારો દ્વારા આપણી જીવનશૈલી, રીતરિવાજો અને લોકોનું નિરૂપણ કેવી રીતે થયું, પશ્ચિમી જગત તેમજ આપણી પોતાની સમક્ષ આપણને કેવી રીતે રજૂ કરાયા? આ બધું સમજવાની જરૂર છે. આ માટે આપણે આપણે ત્યાં હાલ સંસ્કૃતિ અંગેના જે ખ્યાલો પ્રવર્તે છે તેના વિશે સાશંક અને સાવચેત બનવાની જરૂર છે. સંસ્કૃતિ - માનવને અન્ય પ્રાણીઓથી અલગ પાડનારું તત્ત્વ છે. સંસ્કૃતિની પરંપરાગત વ્યાખ્યા સંગીત, નૃત્ય, સાહિત્ય, શિલ્પ-સ્થાપત્ય અને અન્ય સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરે છે. સંસ્કૃતિ સંજ્ઞાની અર્થરચનાઓમાં પરંપરા અને વારસાની અર્થરચનાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સંસ્કૃતિને સભ્યતા (civilization) સાથે સીધો સંબંધ છે. સંસ્કૃતિ એ કોઈ એક સમુદાયના લોકોના સહિયારા વિચારો, ખ્યાલો, રીતરિવાજો અને

પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરે છે. તાજમહલ કે મોટાં મંદિરો વગેરે ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસા છે. કોલેજોમાં ‘સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો’ યોજાતા હોય છે. જેમાં પાશ્ચાત્ય કે ભારતીય સંગીત, નૃત્ય, અભિનવ, વ્યક્તિત્વ સ્પર્ધાની ફેશન પરેડ અને રસોઈ સ્પર્ધા જેવી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થતો હોય છે. આપણે અન્ય ધર્મોના લોકોની વાત કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે તેમને આપણાથી ‘સાંસ્કૃતિક’ રીતે અલગ ગણતા હોઈએ છીએ.

આગળ કહ્યું તેમ, સાંસ્કૃતિક અધ્યયન એ એક અંતરાનુશાસન (Interdisciplinary) અભિગમ છે. તેની અધ્યયન પદ્ધતિમાં વિવિધ માનવવિદ્યાઓ અને સમાજવિદ્યાઓનાં સિદ્ધાન્તો અને વિશ્લેષણ પદ્ધતિનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયનના કેન્દ્રમાં મુખ્યત્વે નીચેના મુદ્દાઓ - પ્રશ્નો રહેલા હોય છે. જેમ કે, પાઠ (text) આપણે કોને કહીશું? અમુક પાઠો, છબિઓ અને સાંસ્કૃતિક રચનાઓ (artifacts) અન્ય રચનાઓ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન ગણાતી હોય છે કે, તેમને વધારે મહત્ત્વ મળતું હોય છે. તેનું કારણ શું? આ મૂલ્ય અને મહત્ત્વ અંગેના પ્રશ્નો સત્તા અને અધિકારના વિતરણ સાથે કેવી રીતે સંકળાયેલા હોય છે?

સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓ જેવી કે ખાનપાનની ટેવો, સંગીત, સિનેમા, રમતગમતના ઉત્સવો વગેરેમાં સત્તા સંબંધો (Power relations) જે પ્રકારની ભૂમિકા ભજવે છે તેની પ્રક્રિયા સમજવામાં સાંસ્કૃતિક અધ્યયનને રસ છે.

આ માટે સાંસ્કૃતિક અધ્યયન માત્ર કહેવાની ‘ઉન્નતભૂ સંસ્કૃતિ’ (high culture)ની અભિજાત રચનાઓ કે પાઠોના પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાના બદલે કોઈ સમુદાયની ઓળખ રૂપ વિચારો, લાગણીઓ, મૂલ્યો પ્રતીકો વિગેરેની સંકુલ અને પરિવર્તનશીલ વ્યવસ્થાને સમજવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ અર્થમાં સંસ્કૃતિ અને સમકાલીન જગતમાં વૈશ્વિકીકરણનું અને પાયાનું માધ્યમ છે. સંસ્કૃતિને જે તે સમુદાયના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પર્યાવરણ સાથે સીધો અને ઊંડો સંબંધ હોય છે. આમ આપણે જ્યારે સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે જે વિશ્વમાં જીવીએ છીએ તેનો પણ અભ્યાસ કરીએ છીએ.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયનો ‘ક્લાસિક્સ’ એટલે પ્રશિષ્ટ રચનાઓમાં એટલો રસ નથી લેતું પણ લોકપ્રિય, બિનપરંપરાગત રચનાઓ, લોકપ્રિય નવલકથાઓ, ઉત્તરઆધુનિકતાવાદ, કોમિક બુક્સ, લોકોના મોટા સમૂહય લક્ષ્ય બનાવતા. પેપરબેક પુસ્તકો વગેરે તથા પોપ સંગીત અને પોપ કલ્ચરનો પણ આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ બધી રચનાઓ, પ્રવૃત્તિઓમાં સર્વસામાન્ય તત્ત્વ એ છે કે એ ‘પ્રશિષ્ટ’ કે ‘ઉચ્ચ કક્ષા’ના ગણાતા નથી એ અર્થમાં તેઓ હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા છે. વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં તેમને માર્જીનલ સ્ટેટસ મળ્યું હતું.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયન આ બધી રચનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓનો રાજકીય અને સામાજિક સંદર્ભ પણ તપાસે છે. લિંગ, ethnicity, sexuality જેવા identityના મુદ્દાઓમાં પણ તે રસ લે છે સાંસ્કૃતિક અધ્યયનના મુખ્ય કેન્દ્ર ગણાતા યુ.કે. અને બર્મિંગહામમાં અંગ્રેજો અને ઈતર

સમુદાયોના અસ્તિત્વના કારણે આ પ્રશ્નો અને મુદ્દાઓ ત્યાં બહુ મુખ્ય છે. હકીકત એ છે કે જગતમાં સર્વત્ર આ બાબતો એક યા બીજા સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં છે. આ માટે તે મનોવિશ્લેષણ, સંકેતવિજ્ઞાન, ભાષાવિજ્ઞાન, માર્ક્સવાદ, ઉત્તરઆધુનિકતાવાદ જેવા વિવિધ અભિગમોની મદદ લે છે.

હાલના સાંસ્કૃતિક અધ્યયનમાં બે મુખ્ય વિચારપ્રવાહોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. એક જર્મનીની ફ્રાન્કફર્ટ યુનિવર્સિટીના ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર સોશિયલ રિસર્ચ અને બીજો ઈંગ્લેન્ડના બર્મિંગહામના CCCS. ફ્રાન્કફર્ટ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફ્રાન્કફર્ટ સ્કૂલ તરીકે જાણીતું છે. તેના મુખ્ય પ્રણેતાઓમાં મેક્સ હોર્કહાઈમર, થિઓડોર અડોર્નો, યુર્ગેન હાબેરમાસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. CCCSમાં સ્ટુઅર્ટ હોલ, રેમન્ડ વિલિયમ્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ બંને પ્રવાહોના વિચારકો પર માર્ક્સવાદનો ઊંડો પ્રભાવ હતો.

ફ્રેન્કફર્ટ સ્કૂલે ઓગણીસમી સદીના ઔદ્યોગિકીકરણના કારણે મૂડીવાદ અને Mass cultureનો જે ઉદય થયો તેના અધ્યયન પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હતું. તેમની માન્યતા એવી હતી કે માસ કલ્ચર દ્વારા ઉત્પન્ન કલાનો હેતુ લોકોને સામાજિક અસમાનતા જેવા પ્રશ્નોથી દૂર રાખવાનો હતો. તેમની તરફ લોકોનું ધ્યાન દોરાય નહીં તેવો તેનો પ્રયાસ હતો. આમ સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ તેમના માટે એક રાજકીય બાબત બની ગઈ. મૂડીવાદી ઉપભોક્તાવાદની તેમણે આકરી ટીકા કરી હતી. કલા અને સાહિત્યને જે તે સંસ્કૃતિ સાથે ગાઢ સંબંધ હોય છે. સંસ્કૃતિ પણ કલાત્મક અને સાહિત્યિક સૃજનનો એક મહત્ત્વનો સ્ત્રોત હોય છે એવો વિચાર ઘણા વખતથી કલા અને સાહિત્યમાં પ્રચલિત છે. આ કારણે સાંસ્કૃતિક વિવેચન અને સાંસ્કૃતિક અધ્યયનના ક્ષેત્રમાં રેમન્ડ વિલિયમ્સની સંજ્ઞા Cultural materialism, સ્ટીવન ગ્રીનબ્લાન્ટની સંજ્ઞા cultural politics અને મિખાઈલ બખ્તિનની સંજ્ઞા 'cultural prosaic' બહુ મહત્ત્વની બની છે.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયન વિદ્યાશાખાનો ઉદય થયો ત્યાં સુધી popular culture અને આપણી રોજિંદી જીવનશૈલીને એકેડેમિક સ્ટડીના એક વિષય તરીકે માન્યતા મળી ન હતી. તેમને આપણે અભ્યાસયોગ્ય ગણ્યા ન હતા. પણ સાંસ્કૃતિક અધ્યયનના ઉદય સાથે જ વિદ્યાકીય રીતે ગૌણ મહત્ત્વની ગણાતી બાબતો એક ગંભીર અભ્યાસનો વિષય બન્યાં.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયનની એક વિદ્યાશાખા તરીકેની વિશેષતા એ છે કે (1) કોઈ એક વિદ્યાશાખા, દા.ત. સાહિત્યવિવેચનની ક્ષેત્રમર્યાદામાં તે બંધાઈને રહેતી નથી. (2) તે રાજકીય સભાનતા ધરાવે છે. રાજકીય પરિમાણો પરત્વે તે ઉદાસીન નથી. (3) ગંભીર સાહિત્ય અને લોકપ્રિય સાહિત્ય, 'ઉચ્ચ' અને 'નિમ્ન' સંસ્કૃતિ એવા ભેદોને સ્વીકારતી નથી. (4) માત્ર સાંસ્કૃતિક રચનાઓ જ નહિ પણ તેના નિર્માણ - ઉત્પાદનના સાધનો - માધ્યમોનું પણ વિશ્લેષણ કરે છે.

બ્રિટનમાં વર્ગ, રાજકારણ અને સંસ્કૃતિના બદલાતા જતા રાજકીય સંયોગોને સમજવા માટે બર્મિંગહામના CCCSના અભ્યાસીઓને એન્ટોનિયો ગ્રામ્સ્કી (Gramsci)ના વિચારો ઘણાં ઉપયોગી જણાયા હતા. ગ્રામ્સ્કીએ પ્રશિષ્ટ માર્ક્સવાદમાં કેટલાક સુધારાવધારા કર્યાં. તેણે

સંસ્કૃતિને રાજકીય અને સામાજિક અંકુશ હાંસલ કરવાના ચાવીરૂપ ઉપકરણ તરીકે જોઈ. ગ્રામ્સ્કીના મતે પોતાનો રાજકીય અને સામાજિક અંકુશ જાળવી રાખવા માટે મૂડીવાદીઓ, પોલીસ, જેલ, લશ્કર જેવા brute forceનો તો ઉપયોગ કરે જ છે, સાથોસાથ સર્વહારા અને નોકરિયાત વર્ગની રોજ-બ-રોજની સંસ્કૃતિમાં પણ પગપેસારો કરે છે. ગ્રામ્સ્કીયન આ બાબતે 'સાંસ્કૃતિક વર્ચસ્વ' (Cultural Hegemony) કહે છે. બ્રિટિશ સાંસ્કૃતિક અધ્યયનના વિકાસમાં Cultural Hegemonyની થિયરીએ બહુ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. રાજકીય અને આર્થિક dominationની subaltern groups જે રીતે પ્રતિકાર કરે છે તેનાં વિશ્લેષણમાં આ થિયરી ઘણી કામ લાગી છે.

રેમન્ડ વિલિયમ્સ અને CCCSનો અભિગમ સ્પષ્ટપણે માકર્સવાદી અને ઉત્તરસંરચનાવાદી છે. સાંસ્કૃતિક અધ્યયન માને છે કે માત્ર સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓ અને રચનાઓને માત્ર તેમનાં સૌન્દર્યબોધક પાસાંના આધારે જ બરાબર સમજી શકીએ નહીં. તેના માટે સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્ય પણ એટલું જ જરૂરી છે. દા.ત. નવલકથાને સમજવા માટે નવલકથાનું સ્વરૂપ અને નવલકથાનો ઈતિહાસ જાણવો પૂરતો નથી. નવલકથાને વાંચતી વખતે પ્રકાશનઉદ્યોગની સ્થિતિ, તેની નફા-નુકસાનની ગણતરી, કૃતિનાં સમીક્ષકો, વિવેચન, એવોર્ડઝ, માન-અકરામ પાછળનું પોલિટિક્સ તથા કૃતિના વેચાણ માટેની પ્રસાર-પ્રચાર વ્યવસ્થા-આ બધી બાબતોને પણ ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયન સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓને એક અલગ પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિશિષ્ટ અભિગમથી નિહાળે છે. દા.ત. ભારતીય સંદર્ભમાં જોઈએ તો 'ત્રિરંગો' કે 'ગાંધી જયંતિ' એ એક ઝંડો કે મહાપુરૂષની જન્મજયંતિ માત્ર નથી. આ એક રાજકીય સંકેત છે. ભારતના 'ડિસ્કોર્સ'નો એક હિસ્સો છે. 'ત્રિરંગો' અને ગાંધી જયંતિ અમુક વિચારધારાત્મક મૂલ્યો પ્રબળ બનાવવાનું કામ કરે છે તો બીજી બાજુ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રવાદ અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જેવા પિતૃસત્તાત્મક વિચારોમાં ગર્ભિત દમનકારી વલણોને છુપાવવાનું કે છાવરવાનું કામ પણ કરે છે.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયનમાં પ્રતિનિધાન (representation) એ એક ચાવીરૂપ સંજ્ઞા છે. Representation - પ્રતિનિધાન રજૂઆત - ભારતના નક્શા પર કોઈ નારીનું ચિત્ર સુપર ઇમ્પોઝ થયું હોય તો તે નક્શો માત્ર રહેતો નથી. આપણે તેને તરત જ 'ભારત માતા' તરીકે ઓળખી જઈએ છીએ. અહીં રાષ્ટ્રને 'માતા' તરીકે represent - રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આનો એક અર્થ એ થયો કે દેશના બધાં નાગરિકો એક જ 'માતા'ના સંતાનો છે. આ બાબત તેમને એકબીજા સાથે જોડી રાખે છે.

આ સંજ્ઞા ભાષાનો નિર્દેશ કરે છે. ભાષા પ્રતિનિધાનનું કામ પણ કરે છે. વર્ગ, સત્તા અને વિચારધારા ભાષાના માધ્યમથી પરિભાષિત થાય છે. આ અંગેનો 'ડિસ્કોર્સ' પણ ભાષાના માધ્યમથી અને ભાષાના આધારે ઘડાય છે. આજની જુદીજુદી સંસ્કૃતિઓમાં છોકરા-છોકરીઓને ભેટ આપવા અંગેનું જે વલણ પ્રવર્તે છે તેનો પણ આ શાખાના વિદ્વાનોએ અભ્યાસકર્થો છે. નાની છોકરીઓને ઢીંગલી ભેટમાં આપવામાં આવે છે. છોકરાઓ કિકેટના

બેટ જેવાં સાધનોથી રમે અને છોકરીઓ ઢીંગલી વડે રમે એવી સમજ પ્રવર્તે છે. છોકરીઓને રમવા માટે ઢીંગલી આપવા પાછળનો તર્ક પિતૃસત્તાત્મક છે. અહીં નારીત્વ (feminity) અંગેની પિતૃસત્તાક વિચારરૂઢિ (discourse) કામ કરી રહી છે. આ વિચારરૂઢિ પ્રમાણે છોકરીઓ નાજુક અને નિર્બળ હોવાથી તેમને રમકડાં પણ એવાં નાજુક અને soft આપવા જોઈએ. ઢીંગલી એવું જ એક રમકડું છે. આ ઉપરાંત ઢીંગલીના વાળ ઓળવા, તેને કપડાં પહેરાવવા જેવા કાર્યો દ્વારા બાલિકા પરિવારનું લાલન-પાલન કેવી રીતે કરવું - એ પણ શીખે છે. આમ ઢીંગલી બાલિકાને સ્ત્રીઓની ફરજો બજાવતા શીખવે છે. નારીત્વનો આ discourse વળી પૌરુષત્વ(masculinity)ની વિચારરૂઢિ (discourse) સાથે અને એ દ્વારા જે તે સંસ્કૃતિમાં પ્રવર્તતા સત્તા સંબંધો (power relations)ના બૃહદ સંદર્ભ સાથે જોડાયેલો છે. સાંસ્કૃતિક અધ્યયન આપણાં રોજ-બ-રોજના જીવનને વિચ્છિન્ન (fragmented) અને અનેકવિધ (multiple) ગણે છે.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયનમાં અભ્યાસીઓ કૃતિ અને સંસ્કૃતિ (text and culture)ને ઘડનારી સામાજિક સ્થિતિઓ અને આધુનિક જીવનશૈલીનો અભ્યાસ કરે છે. તેઓ સર્જકતા જીવન કે કૃતિની સંરચના પર જ નહિ પણ લોકો રચનાનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરે છે, રચના સાથે વાસ્તવિક જીવનનો અનુબંધ કેવો હોય છે, જેવા મુદ્દાઓની તપાસ કરે છે, આના કારણે ઓળખ (identity) અને પ્રતિનિધાન (representation) તેમના અધ્યનના કેન્દ્રમાં હોય છે.

આમ સાંસ્કૃતિક અધ્યયન પરંપરાગત વિવેચન - વિશ્લેષણ પદ્ધતિથી અલગ પડે છે.

સાંસ્કૃતિક અધ્યયને 'સાહિત્ય'ની પરંપરાગત વ્યાખ્યાને પડકારી. સાહિત્ય એટલે માત્ર પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ જ નહિ પણ કોઈપણ પ્રકારની લિખિત સામગ્રી અને ફોટો, મ્યુઝિક વીડિયો, ટૂવીટર પરનાં ટૂવીટ્સ જેવી અ-લિખિત સામગ્રી પણ તેના માટે 'પાઠ' (text) છે.

આ પ્રકારની ટેક્સ્ટ રચનારી કે ઉત્પન્ન કરનાર લેખક (author) છે. આ ટેક્સ્ટ ઉપભોગ કરનારો વાચક છે.

નોંધ-Critical theory-સમાજ અને માનવ વર્તનની મીમાંસા (critique) કરનારી થિયરી. પાઠના અર્થનું કેવી રીતે પ્રસારણ અને અર્થઘટન થાય છે તેનું વિશ્લેષણ કરે છે. આ માટે તે સાંસ્કૃતિક ટેક્સ્ટ્સના મનોવૈજ્ઞાનિક અને સામાજિક પરિમાણો પર ધ્યાન આપે છે. તેની એક પાયાની માન્યતા એવી છે કે રાજકારણ અને વિચારધારાનો લોકોની વિચારકરણની પદ્ધતિ પર ઘેરો પ્રભાવ પડતો હોય છે.

સંદર્ભ

Ziauddin Sardar, Borin Van Loon, 1997, *Introducing, Cultural Studies*

Icon Books, UK,

During, Simon. 2007. *The Cultral Studies Reader* (3rd ed.), Routledge, London

Edgar, Andrew, and Peter Sedgwick, 2005. *Cultural Theory : The Key Concepts* (2nd ed.). Routledge, New York.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા ‘ભવાઈ સંગ્રહ’ને પુનઃમુદ્રિત કરવા તથા નવેસરથી સંપાદન કરવાની કામગીરી દિનકર ભોજકને સોંપવામાં આવી હતી. આ નવસંપાદિત ‘ભવાઈ સંગ્રહ’ ૨૦૦૩માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. આ ‘ભવાઈવેશ’ ગુજરાતમાં અગિયારમી સદીથી ભજવવામાં આવતા હતા. અને સમયાંતરે તેમાં વેશના ઉમેરા થતા રહ્યા હતા, તેવું માનવામાં આવે છે. આ ‘ભવાઈવેશ’ આઝાદી પૂર્વે અને આઝાદી પછીના એકાદ દશક સુધીના ભવાયા સમાજ, તરગાળા સમાજ દ્વારા ભજવવામાં આવતા હતા. અદ્યૂત સમાજમાં પણ ભવાયા સમાજને સમાન્તર દલિત-અદ્યૂત વાસ-મહોલ્લાઓમાં તેમના ‘તૂરી સમાજ’ દ્વારા કેટલાક વેશ બાદ કરીને ‘ભવાઈ વેશ’ ભજવવામાં આવતા. જેમાં ‘અદ્યૂતનો વેશ’ ભજવવામાં આવતો નહીં. ભવાયા, તરગાળા ભવાઈવેશ ગામને ચોરે કે કહેવાતા ચોકમાં ભજવવામાં આવતા, ત્યાં અદ્યૂતોને ભવાઈ જોવાની છૂટી ન હતી, પ્રવેશ ન હતો. આ ભવાઈ સંગ્રહનો આધાર મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ દ્વારા પ્રકાશિત ભવાઈ સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિ સને. ૧૮૭૯ (સં. ૧૯૩૫)ને આધાર બનાવવામાં આવી છે.

‘આ પુસ્તકની પ્રકાશકીય’ નોંધમાં મહામાત્ર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર ‘મહીપતરામ’ માટે લખાયું છે કે, ‘મહીપતરામ નીલકંઠ એ વેળાના પ્રથમ હરોળના સમાજ-સુધારક હતા. એટલે ભવાઈની સમાજોપયોગી કામગીરી અને તેની વ્યાપક અદાથી એમણે ભવાઈ કરતા ભવૈયાઓને તેડી એમની પાસેથી ભવાઈ વેશો સાંભળી લઈ ‘ભવાઈ સંગ્રહ’ની પહેલી આવૃત્તિમાં ૧૫ અને તે પછીની આવૃત્તિમાં બીજા-૩ એમ ૧૮ પૂરા વેશો, એમાં મહીપતરામ અદ્યૂતનો વેશ અને અન્ય એવા વેશોના સંદર્ભમાં ટિપ્પણી કરતાં બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે,

‘...એ નાટક રચનારાની ઈચ્છાનું રૂપ તેઓમાં વધારે દેખાય છે. ઉછરતી પ્રજાના હાથમાં આપવા જોગ નહીં. એવા ગંદા ને કેવળ કલ્પિત નાટકો કેટલાક પ્રગટ કરે છે. તે પણ બંધ પડવું જોઈએ. અનીતિની અને ઊભરાતા શૂંગાર રસની વાતો હાનિકારક છે, માટે તેવી પણ જોડવી ન જોઈએ. અને ખરી બની હોય તો નાગા રૂપમાં પ્રગટ ન કરવી જોઈએ. (પૃ. ૧૦૩) ‘એટલે કે મહીપતરામને અઢારમી સદી અને તે અગાઉના સમયમાં અદ્યૂત સમાજને વેઠવા પડતા અત્યાચારોની પૂરેપૂરી જાણ હોવી જોઈએ. તેથી જ ‘ભવાઈસંગ્રહ’ની બીજી આવૃત્તિ અને ત્યારબાદ પ્રકાશિત થયેલી પાંચ આવૃત્તિમાંથી ‘અદ્યૂતનો વેશ’ બાદ કરવામાં આવ્યો હતો. ભલે, તેમણે ‘વેશ’ ન છાપ્યો, પરંતુ ભવાયા, તરગાળા દ્વારા તે વેશ ભજવવો ચાલુ રહ્યો હતો. ઉપરાંત ભવાઈસંગ્રહમાં ‘અદ્યૂતનો વેશ’ છપાયો હોય તેવાં કેટલાંક પુસ્તકો મળી આવે છે. જેમાં ૧. દેશી ભવાઈનો ભોમિયો. (પાંચ આવૃત્તિ) સં. મયાશંકર જીભાઈ શુક્લ. ૨. ભવાની ભવાઈ પ્રકાશ. સંપાદક :

હરમણિશંકર ધનશંકર મુનશી ૩. ગુજરાતી નાટક યાને દેશી ભવાઈ. ૪. ભવાઈ સં. સુધાબેન દેસાઈ વગેરે મુખ્ય છે. જેની પ્રકાશન સાવારી જણાવી નથી.

મહીપતરામે ‘ભવાઈસંગ્રહ’ની પહેલી આવૃત્તિમાં અદ્ભૂતનો વેશ કેટલીક નોંધ સાથે છાપેલો, બીજી આવૃત્તિમાં વેશ બાદ કરી નોંધ રહેવા દીધી હતી. તેઓ લખે છે કે

‘અદ્ભૂત લોક’ પુરુષને લિંગે બેસે એ વાત ખરી છે કે ખોટી તે હું કહી શકતો નથી. આ વેશમાં તો એમ છે. ને આ લખાવનારા એમ કહે છે. અદ્ભૂત એમ બોલે છે. મને એ વાત ખરી લાગતી નથી. તજવીજ કરવી જોઈએ. અદ્ભૂત બોલે છે. તેવું વેશમાં આણવાની કોશિશ કરી છે. તે ઠીક છે. એ વેશથી મારા મન પર અદ્ભૂતના દુઃખની અસર ઘણી થઈ છે.

એમને માથે વેશમાં કહેલા પાંચ કર હતા તે ખરું હશે કે ખોટું? રાશમાળામાં પણ કહ્યા છે. વેશમાં તળાવ કહ્યું છે, તેનું નામ સહસ્રલિંગ તળાવ હતું. એમાં પાણી આણવાને જોશીઓના કહેવાથી અદ્ભૂતનો ભોગ અપાયો તેની કાણી રાશમાળામાં છે.’ (પૃ. ૧૧૮ અદ્ભૂતની જગ્યાએ ઢેડ સમજવું)

આમ આપણને સમજાય છે કે ‘ભવાઈ વેશ’માં જે ગંદકી-અત્યાચાર પ્રદર્શન છે. તે પ્રકાશનમાંથી દૂર કર્યાં. પણ ભજવાતી ભવાઈમાં તે સાંગોપાંગ ભજવાતું રહ્યું. મહીપતરામ પોતે પણ સ્વીકારે છે અને તેની સામે આકોશ પણ છે. જેથી જે બળાત્કાર-લિંગે બેસાડવાના દશ્યો છે તેને માટે ટિપ્પણ કરે છે, અને તેને અંગ્રેજ સરકારની તથા તદ્દસમયની જે તે સરકાર હોય તેની નામોશી ગણે છે. એક દશ્યમાં,

‘મોગલને ઠેકાણે આ વખતમાં કેટલાક ભવાયા અંગ્રેજને લાવે છે. ને ઝરાનને બદલે બુટલર આવે છે. આ મશકરી અને ફજેતી અંગ્રેજ સરકારને ઘટે છે. (પૃ. ૧૧૮-૧૧૯)

મહીપતરામ સમાજ સેવક હતા. તેમણે આ લખ્યું અને ધાર્યું હોત તો એ સરકારમાં રજૂઆત-ફરિયાદ કરીને આ વેશ બંધ કરાવી શક્યા હોત. એમણે એમ ન કરતાં ચૂપ રહ્યા. અદ્ભૂતોને તો આ ભવાઈ વેશ વિશે જાણકારી હતી જ નહીં. ઉપરાંત રાત્રે ગામમાં જવાનો, ભવાઈ વગેરે જોવાનો નિષેધ હતો. વળી તે જાણતા હોય તોય ફરિયાદ કરવાની તેમની હિંમત હતી નહીં. આઝાદી પૂર્વેના સમયમાં ‘ભવાઈ’ વેશો અંગે ઉક્ત જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચ જેટલા પુસ્તકો અને કેટલીય આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થયેલી, પરંતુ તેમાં પ્રથમ પાને છાપવામાં આવતું કે ‘આ પુસ્તક ‘ફક્ત ભવાઈ કરનાર સજ્જન મંડળીને મદદ માટે પબ્લીક માટે નહીં.’ અને જાહેર વિતરણમાં મૂકવામાં આવતું નહીં. અધૂરામાં પૂરું અદ્ભૂતોમાં કોઈ ભણેલા અને ભવાઈના પુસ્તકોમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિ હતા નહીં જેથી આ પુસ્તકમાં રહેલી ગંદકીને જાહેરમાં લાવી આ વેશને બંધ કરાવી શકાય.

ગુ. સા. અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા ‘શ્રી ભવાની ભવાઈ પ્રકાશ’ને આધાર ગણી ‘ભવાઈસંગ્રહ’ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. પણ તેમાંથી ‘અદ્ભૂતનો વેશ’ સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી. જેથી આ ‘આધાર’ પુસ્તક મેં શ્રી દિનકર ભોજક પાસેથી મેળવી તેમાંથી અદ્ભૂતનો વેશ અને અન્ય ઘણી વિગતો ઝેરોક્ષ કરાવી લીધી છે. ઉપરાંત ઘણી મુલાકાતોમાં

અદ્દૂતના વેશની ભજવણીની વાતો સાંભળી છે. તેમણે ઘણીવાર આ અદ્દૂતનો વેશ ભજવાતો જોયો હતો. અને તેનાથી એ પણ નારાજ હતા.

આ વેશ વિશે અદ્દૂત સમાજના અને અન્ય સમાજસેવી ભણેલ ગણેલ સુણજનોએ જાણવું જોઈએ. ‘અદ્દૂતનો વેશ’ દ્વારા અદ્દૂત સમાજને અસ્પૃશ્ય રાખવા, ભવાયા-તરગાળા સમાજ દ્વારા જે મહત્તમ ફાળો આપવામાં આવ્યો છે, તેનો આખા વિશ્વમાં જોટો જડો તેમ નથી. ગુજરાતના હરેક ગામ અને દરેક વર્ષે, મનોરંજનને નામે હજાર વર્ષથી ભજવાતી આ ભવાઈએ અદ્દૂત સ્ત્રીઓના ચરિત્રનું હનન કર્યું છે. તેમને ‘પાતર’ની કક્ષામાં લાવી દીધી હતી. અદ્દૂત સ્ત્રી એ ભોગવવાની વસ્તુ છે એમ કહેતી આ ભવાઈએ અદ્દૂતોને જેટલું નુકશાન કર્યું છે એટલું બીજા કોઈએ કર્યું નથી, એમ હું માનું છું. માટે આપણે અદ્દૂતના વેશની કથા અને ભજવણી વિશે જાણવું જોઈએ. (અદ્દૂતનો વેશ ‘પ્રકાશિત ન કરી શકાય તેવો બેહુદો, વિકૃત છે.) ગુજરાતી લેખિકા ધીરુબેન પટેલ દ્વારા ‘અદ્દૂતનો વેશ’ પરથી ‘ભવની ભવાઈ’ ફિલમની પટકથા લખી. પણ તેમણે ‘અદ્દૂત સ્ત્રી’ પર થયેલા અત્યાચાર વિશે સદંતર મૌન સેવ્યું છે.

‘અદ્દૂતનો વેશ’ ટાવા મેતરના આવણાથી શરૂ થાય છે. ‘ટાવો મેતર આવે મુગલાની વેઠ લાવે. (પૃ.૨૮૨)’ આ પાંચ સાત વાર ગવાય, ટાવો મેતર માથે ખાટલો લઈ પ્રવેશે. નટ-ભવાયાને સ્ત્રી ગણી કહે :

‘અલી, ઉતરાવ ઓ મારી સાસુ ઉતરાવ’ (પૃ. ૨૮૨) ભવાયો નજીક જાય છે. ટાવો ખાટલો તેના માથે ચઢાવી દે છે. ખાટલો ઉતરાવવા સંવાદ ચાલે છે. ખાટલો ઉતરાવ્યા બાદ ટાવો મેતર ભવાયા પર મરઘીના ઈંડા ચોર્યા, દારૂના ખાટલા ફોડ્યાનું આળ મૂકે છે. ટાવો મેતર ખાટલામાં બેસે છે. ભવાયો ટાવાને ખાસડું મારતાં ખાટલામાંથી ઊઠી જવા કહે છે. ટાવો જવાબ આપે છે.

‘અદ્દૂત : એમ મારે છે, અલી એમ ના બેહું, ઉચકું હું ને બેહુંએ હું.

પૂછનાર : ઉચકે તું ખરો પણ બેસે નહીં, કચેરીના સરદારો બેસે. એ તો મોટા છે. બાંધે એને બાંધે ને છોડે એને છોડે... તું કોણ? (પૃ.૨૮૩)’

ટાવો પોતાના વાસમાં પોતે ઘરડી’ (ઘરડો) છે એમ જણાવીને થોડા સંવાદ પછી ટાવો કહે છે.

‘અદ્દૂત : ...અલ્યા ઓ, આ અદ્દૂતનો વેશ છે. હું તને વેશની વારતા કહું છું ને અદ્દૂતની માયાવેલ કહું છું. સાંભળ, આગળ અદ્દૂતને માથે કર કેટલા હતા. ને અદ્દૂતનો ચાલ કેવો હતો તે તને કહું :’ (પૃષ્ઠ ૨૮૪)

પહેલાં અમારે માથે કર હતા. વગડામાં રહેતા, કોટે કુલડી રાખતા; ઘરતી પર થૂંકવાનો હુકમ ન હતો. માથે સૂતરનો ફાળકો રાખતા, કેડે પાછળ લબડતું ઝાંખરું બાંધતા. અંગરખે ત્રીજી બાંધ હતી. એ વખતે પાટણમાં સઘરો જેસીંગ રાજા હતો. તેને બે રાણીઓ હતી. માનીતી અને અણમાનીતી. એમને પેટ પ્રજા ન હતી. જોશીએ જોશ જોઈ કહ્યું. રાજા નવાણ (તળાવ) ખોદાવે તો દીકરો થાય. રાજાએ તળાવ ખોદાવવા માંડ્યું. અણમાનીતીને દીકરો થયો. રાજાએ જોશી તેડ્યા. માનીતી રાણીએ જોશીને ધનની લાલચ

આપી. એટલે જોશીએ રાજાને કહ્યું દીકરો અશુભ મહુરતમાં જન્મ્યો છે. રાજા મુખ જુએ તો જીવે નહીં. રાજાએ સોનાની પેટી બનાવડાવી ગંગામાં વહેવડાવી. પેટી ટવો મેતર ન્હોતો હતો ત્યાં ગઈ. એ ઉઘાડી જુએ તો છોકરો. છોકરાને પોતાની પત્નીને આપ્યો. એને છોકરો નહોતો. છોકરો બાર વરસનો થયો. તળાવ તૈયાર થઈ ગયું. તળાવમાં જીવતું પાણી ન નીકળ્યું. રાજાએ પંડિતોની સભા બોલાવી. એમણે કહ્યું બત્રીસ લક્ષણો પુરુષ વધેરો! બત્રીસ લક્ષણો કોણ? એક તો રાજા તમે, બીજો ટવા ભગતનો દીકરો. રાજાએ એને પકડી મંગાવ્યો. ટવાએ વિચાર્યું, રાજા દીકરો પાછો આપશે નહીં, માટે નાત માટે કંઈક માગું.

‘ટવો ભગત ગાય છે :

૧. જો ખોદાવે રાજા ઓતમ તલાવ, વગડેથી અછૂતવાડો ગામમાં લાવ.

૨. જો ખોદાવે રાજા ઓતમ તલાવ, તો કોટેથી કુલડી છોડી નંખાવ.

૩. જો ખોદાવે રાજા ઓતમ તલાવ, તો ગાંડેથી સાવડું છોડી નંખાવ.

૪. જો ખોદાવે રાજા ઓતમ તલાવ, તો માથેથી ફાળડું છોડી નંખાવ.

(પૃષ્ઠ. ૨૮૬)

રાજાએ બધા કર માફ કર્યાં. પાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યા. છોકરો લીધો : હવન થાય છે. છોકરાને નવરાવ્યો, અરચા કરી, ફૂલનો હાર પહેરાવી વચમાં બેસાડ્યો. છોકરાને મારવા વાલ્મિકીને બોલાવ્યો. વાલ્મિકી નાગી તલવાર લઈ છોકરાને મારવા ધસ્યો. છોકરો સરોવરમાં નાહો. નાસતા ઠેસ વાગી. નીચે પડ્યો માથું ફૂટ્યું. લોહી જમીનને અડતાં જ ફક ફક પાણી આવ્યું. સરોવર ભરાઈ ગયું. રાજાએ કહ્યું, છોકરાને મારશો નહીં. મતલબ પૂરો થયો. માએ છઈઆને છાતીએ ચાંપ્યો. બધા અછૂત રાજી થઈ ગયા. વગર કહે ત્યાં ચાંપવા, પાવડા ને ટોપલીઓ પડ્યાં હતાં, તે લઈ રાજાના મહેલે પોચાડી આવ્યા. તે જોઈ રાજાએ તેમને નવી વેઠ વળગાડી. ટાવા ભગતને પોતાનો બાગ સોંપ્યો. ટાવો ભગત બાગ સંભાળી મજા કરે. એક દિવસ એણે બાગમાં ચરવા આવતું પોઠિયું જોયું. ચરે અને અદૃશ્ય થઈ જાય. ભગતને તે પોઠિયાને પકડવાનો વિચાર આવ્યો. એમણે એક દિવસ પોઠિયાને પકડવા પૂછ્યું પકડી લીધું. પોઠિયું તો ઉડ્યું સીધું અમરાપુરી નગરી ગયું. પોઠિયાને ખાવા ઈન્દ્રાસનના અમૃત-લાડુ આવે. તે ખાય, નીકમાંથી પાણી પીએ. ઘાસમાં સૂઈ જાય. દિવસે અમરાપુરી જોવા જાય. પંદર દિવસ થઈ ગયા. પાટણમાં અછૂતોને ચિંતા થઈ. એક દિવસ પોઠિયું બાગમાં પાછું આવ્યું. બધાએ પૂછ્યું, ‘અલ્યા ભગત, ચાં જીઓ તો. ભગત કહે ઈન્દ્રાયને ઘેર. અમૃતના લાડુની વાત કરી બધા ને લાડુ ખાવાની ઈચ્છા થઈ. ટાવો કહે એકવાર બધા મારી હારે આવો. કેવી રીતે? ટાવો કે, હું પોઠિયાનું પૂછ્યું પકડું તમે મારો પગ પકડજો. પછી બીજાનો ત્રીજાનો. કેટલાક ડરી ગયા. કેટલાક તૈયાર થયા. પોઠિયું બાગમાં આવ્યું. જતી વખત ટાવો ભગત પૂછડે વળગ્યો. ઊંચે ચડ્યો કે, બીજાએ તેના પગ જાલ્યા. એમ એકએક ના ટાંટિયા સાહી આકમાં ચઢ્યા. ટાવાને બધા પૂછવા લાગ્યા ક્યારે આવશે. કેવા લાડુ! એન્દ્રાસનના લાડુ કેવડાક છે. ટાવો કહે રોહો.. નજરે જોહો. પૂછ પૂછ કરતાં ટાવાને કાયર કર્યો કે તેણે ભૂલી જઈ બે હાથ

પહોળો કરી આવડા છે, એમ બતાવવા ગયો ને પૂછું હાથમાંથી છૂટ્યું. ટાવોને બધા ભડસભુ કરતા હેટે પડ્યા. બધા પડતાની હારે મરી ગયા. ટાવાએ અમૃતના લાડુ ખાધેલા એટલે જીવ્યો. ઘણા વરસ જીવ્યો. એને લેવાને ઝેંદરનું વિમાન આવ્યું. તેમાં બેસી સરગે ગયો. (ભવાઈમાં કહેલી કથા ટૂંકાવીને)

‘પૂછનાર : અલાય સર્ગમાં અછૂતવાડો હશે કે?’

અછૂત : ના ભાઈ ચાંઈએ નઈ, તાંહા તો અછૂત, બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, ખત્રી, રાજા અને રંક, ધનવાનને નીરધન સર્વે સરખા છે. ને ભેગાબેસીને ખાય છે. જો હું ભજન કરું છું તે સાંભળ :

મેડી મંદીર તારે રે રામ, ટુટીસી ઝુંપડી મારે રે રામ,
ટાવો ભગત તારે રામ, સોળસો ગોપીઓ તારે રે રામ
હીરુડીને વીરુડી મારે રે રામ, માવેતર ટાવલો ભગત તારે રે રામ.
(પૃષ્ઠ. ૨૮૦)

આમ સંદર્ભ વિનાનું ભજન ગવાય છે, પછી ‘ચંદ્રાવળાં’ રજૂ કરાય છે. તે પણ ભજન જેવાં હોય છે અને તેમાં સ્ત્રીઓને જાતિવાર ગણાવી, જે તે જાતિઓના સારી-નરસી લાક્ષણિકતાઓ સ્ત્રીના માથે નાખી તેમનાં અરૂચિકર વર્ણન કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં ગ્રામ્ય સમાજની તમામ જાતિઓને આવરી લેવાઈ છે. વાણિયણ, બ્રાહ્મણી, સુથારણ, સોનારણ, ઘાંચણ, દરજણ, માલણ, પાતર (સેક્સ વર્કર), નાગરડી, કાછિયણ, વિધવા, કાળી ગધેડી, ડુંભારણ, રબારણ, મેતરાણી વગેરે સ્ત્રીઓ ને જાતિગત ઊપાલંભ આપી ખૂબ જ હલકી ચીતરવામાં આવી છે. તેમ જ કેટલીક જાતિની સ્ત્રીઓને ચરિત્રહીન ચીતરી છે.

‘ચંદ્રાવળાં’માં ચાર ચાર પંક્તિના ચોવીસ ભાગ છે. ત્યારબાદ ‘પાંચકડાં’ ગવાય છે. અને પછી ભવાઈના છેલ્લાં ત્રણ બીભત્સ આવણાની શરૂઆત થાય છે.

આ આવણાં - દશ્યો - પ્રવેશની વાત કરતાં પહેલાં આ વેશના અંતે લખવામાં આવેલ નોંધને ધ્યાને લેવી જોઈએ.

‘નોટ-અછૂતનો વેશ ફારસ ખાતર ભજવવામાં આવે છે. વેશ સાધારણ છે, બહુ મહત્વનો નથી. વેશમાં નાગ બોલવામાં આવે છે. તે ન બોલતાં વિવેક ભર્યું બોલાય તે જોવું ખાસ જરૂરી છે. વેશ રાતમાં ભજવવાના વેસમાંનો છે. નાગો ભાગ કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે. (પૃ. ૨૭૯).’

આ નોંધનો અર્થ એટલો કે મહીપતરામે ભવાઈ સંગ્રહની પહેલી આવૃત્તિમાં બધાં નાગાં દશ્ય અને સંવાદ પ્રકાશિત કર્યા હતાં. તે કાઢી નાખવામાં આવ્યાં. સાથે સંવાદમાં જરૂરી ફેરફાર થયા જ હશે. દશ્ય સંયોજન કેવું હશે, તે પહેલી આવૃત્તિ મળે તો જ જાણી શકાય. પરંતુ આ બીજી આવૃત્તિમાં એ દશ્ય ક્યાં ગોઠવાયું છે તે સ્પષ્ટ સંવાદોના ચલન પરથી જાણી શકાય છે. આમ તો તળાવમાં પાણી આવ્યા બાદ, અને ટાવો અને અછૂતોને સ્વર્ગે મોકલી અને ટવાને સુખી કરીને ભવાઈ પૂરી કરી શકાઈ હોત, પરંતુ અછૂતોને હલકા ચિતરવાનું બાકી રહી જતું હતું. તેમ આ ત્રણ આવણાંથી પૂરું કરવામાં આવ્યું.

અછૂત સ્ત્રીનું આવશું થાય છે, તેનો પતિ તેને પૂછે છે.

‘અલી ચાં જઈતી’

‘સ્ત્રી : હોવે હોવે, છાહ લેવા જઈતી.

અછૂત : કોણ કોણ હતી. એકલી જઈતી.

સ્ત્રી : હીરુડી, વીરુડી, જેહુડી, પાનડી, રવાસડી બધીઓ જઈતી. હું તો ત્યાંથી ગાંચજાવાડામાં જઈતી. ગાંચજો કહે અલી ઓ ચેમ આવી. મેં કહ્યું છાહ લેવા. ગાંચજો કહે આવ આલું. હું તો જઈ. તેણે મને ઘીવાળો રોટલો આલ્યો, ને દોંણી ભરી આલી. ને વળતી ગમાણમાં બેસાડીને મશકરી કરી.

અછૂત : તારી મશકરી તો તું મારે ના ખપની. તું તો નુંગરી થઈ.’

(પા. ૨૮૪)

આ સંવાદમાં જે શબ્દો ‘ગમાણમાં બેસાડીને મશકરી કરી’ એ ખરેખર મશકરી એટલે ગમાણમા તેની સાથે બળાત્કાર કુકર્મ કરવામાં આવ્યું, આવું દશ્ય આ આવણામાં મંચ કે ચોકમાં ભજવાય,

આ કુકર્મ થયાની વાત પતિને થતાં તે તેને કહી દે છે કે તું હવે મારા ખપની ના રહી, નુંગરી થઈ, તને સુગરી કરવી પડશે. અને સુગરી કરવા માટે ગોરજીને બોલાવવામાં આવે છે. ગોરનું આવશું થતાં ઘણા આડા-અવળા સંવાદ ચાલે છે પછી ગોરજી કહે છે. (અવળવાણીમાં)

‘ગોરજી : અલ્યા ઓ તારી બેરીને સગરી કરવી છે તો, સવાગજ કંકુ, ચપટી નાડાછડી, સવાસેર ઘોડાની પાનમેળ, ને સવાસેર ઘોળી નનીનું મુતર લાય. ઘરને ખૂણે ખાટલો ઢાળ ને આડા પડદા બંધાવ. હેંડ હગરી કરું છું.

તે ખાટલે બેસે છે. ને કહે, ‘લે સઘરી થઈ’

ગોર અને અછૂત સ્ત્રી ભાગી જાય છે.

અહીં ગોરજી અછૂત સ્ત્રી સાથે બળાત્કાર-કુકર્મ કરે છે તેવું દશ્ય મંચ ઉપર ભજવાય છે.

ત્યારબાદ મુગલનું આવશું થાય છે. તેને સ્ત્રી, દારૂ વગેરે પૂરા પાડવામાં આવે છે અને મુગલ અછૂત સ્ત્રી સાથે જાહેરમાં કુકર્મ કરતો વેશ ભજવાય છે. ઝરાન (મુગલ), અછૂત અને બીજા ભવાયા દારૂ પીએ છે ને ઝરાને મારે છે. મુગલ ભાગી જાય છે. ભવાયા ગાય છે.

‘છકે છકે મુગલ છકેકો મેરા લાલ છકે છકે’ (પા. ૨૮૬)

અહીં આ વેશ પૂરો થાય છે. પરંતુ આ વેશમાં, આ છેલ્લે ભજવાયેલાં અછૂત સ્ત્રી ઉપર ત્રણવાર બળાત્કારના દશ્ય દલિતો માટે ગંભીર આભડછેટના પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. આ દશ્યો માટે મેં શ્રી દિનકર ભોજક સાથે ૨૦૦૪મા કરેલી વાતચીતમાં જાણવા મળેલું કે, તેમણે ‘આ’ ભવાઈ ત્રણ-ચારવાર જોયેલી. તેમાં ભાગ લીધેલો નહીં. એમને આ દશ્યો ગમ્યાં પણ ન હતાં. દશ્ય વિશે કહેલું કે આવા ગંદા દશ્ય ભજવતાં કોઈ ‘ખાસ’ આડ રાખવામાં આવતી નહીં. મધરાતે સીધું ચોકમાં (મંચ પર) ભજવવામાં આવતું. સ્ત્રીઓ,

બાળકોની ગેરહાજરી રહેતી. અદ્ભૂત સ્ત્રીનું પાત્ર ભજવનાર નટ બળાત્કારના દૃશ્યે હળવી ચીસો પાડે, સંવનનામાં સહકાર આપે. સીસકારા બૂચકારા બોલાવે, ગંદા હરકતો કરે. પ્રેક્ષકો હસી કૂદી તાળીઓ પાડતા હોંકારા-પડકારા કરે. ઉત્તેજિત થઈ જાય. પ્રેક્ષકો ગંદા ઈશારા કરે. ગંદા સંવાદોમાં સાથ પૂરાવે. તે વેળાએ કેવો માહોલ સર્જતો હશે તેની ફક્ત કલ્પના કરવી રહી. મહીપતરામે આ દૃશ્યો બીજી આવૃત્તિના પુસ્તકમાંથી બાદ કર્યા હતાં છતાં તે સતત આઝાદીના એકાદ દશક સુધી ભજવાયાં કર્યાં છે.

ભવાઈ વેશ ભજવવાની શરૂઆત બારમી-તેરમી સદીમાં થઈ. એમ માનવામાં આવે છે. તેમાં હિન્દુ સમાજમાં વેશ ભજવનાર કેટલીક જાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી જેમાં પ્રથમ ભવાયા, ત્યારબાદ તરગાળા અને નાયક જેવી જાતિઓ મુખ્ય છે. આ જાતિના લોકો સમાજનું મનોરંજન કરવા માટે ગામડે ગામડે ફરીને, તેમજ વરસોવરસ ભવાઈ વેશ ભજવતા. જેમાં અદ્ભૂતનો વેશ ભજવી સર્વાર્થ સમાજને ઠસાવવામાં આવતું કે અદ્ભૂત સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર થતા આજે પણ એ અત્યાચાર ઘટ્યા નથી. આ ખરેખર નિંદનીય અને અમાનવીય છે.

અદ્ભૂત સમાજમાં પણ ભવાયાને સમાન્તર તૂરી સમાજ ભવાઈવેશ ભજવતો હતો. પરંતુ તેઓએ ક્યારેય ‘અદ્ભૂતનો વેશ’ ભજવ્યો નથી. તેમજ અદ્ભૂતોની જેમ ક્યારેય અદ્ભૂતનો વેશ જોયો નથી. કારણ તેમને રાત્રિના સમયે ગામમાં પ્રવેશ આપવામાં આવતો નહીં.

કેટલાક ‘અદ્ભૂતનો વેશ’ને વીર માયાના બલિદાન સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ વીર માયાએ તો સહસ્રલિંગ તળાવમાં બલિદાન આપેલું. જેની નોંધ રાસમાળામાં લેવાઈ છે. અદ્ભૂતનો વેશમાં કોઈનું બલિદાન આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ રાજાના કુંવરના લોહીના છાંટણે તળાવમાં પાણી આવે છે, તેવી કથા છે.

આઝાદી પૂર્વેનાં અને પછીના સમયમાં મૂંગી સિનેમા, બોલતી સિનેમા, રંગીન-ટેકનીકલર સિનેમા, ઉત્તમ પ્રકારના સિનેમા હોલ, નાટ્યગૃહો, ઓપન એર થિયેટરો વગેરે અસ્તિત્વમાં આવતાં ભવાઈની પડતી થઈ. ભવાઈવેશમાં ધરમૂળથી ફેરફારની જરૂર જણાઈ. આ વિશે જસવંત ઠાકર લખે છે કે, ‘...જો સાચી ભવાઈકલા કેળવવી હોય તો! જૂની આવૃત્તિઓનું નૂતન સંસ્કરણ પ્રથમ હાથ લેવું જોઈએ. હોહોલિકા - કાજીજીનો વેશ આ દિશામાં સ્તુત્ય પગલું છે... શ્રી દિના પાઠકે વર્ષો પહેલાં લખેલા ભવાઈ વેશોમાં કંઈક નક્કર તત્ત્વ હતું, પણ તે પ્રયત્ન અટકી ગયો. (પુસ્તક અદ્ભૂતનો ભવાઈવેશ પ્રસ્તાવના) જસવંત ઠાકરે ‘અદ્ભૂતનો ભવાઈવેશ’ નામે ‘અદ્ભૂતનો વેશ’ નું નૂતન સંસ્કરણ સને. ૧૯૭૫માં પ્રકાશિત કર્યું હતું. તેમાં લખે છે કે, ‘આ ‘અદ્ભૂતનો વેશ’ અમે ભવાઈસંગ્રહમાં વાંચેલો એકવાર વડોદરા જિલ્લાના એક ગામમાં તેને ભજવાતો જોયેલો. ત્યારપછી જ્યાં જ્યાં આ વેશ જોવા માગણી કરેલી ત્યારે ભવૈયાઓ લાચારી બતાવે છે. ગામડાઓના સમાજમાં હજુ અદ્ભૂત હરિજન લોક માટે કેટલાક લોકો જૂની દમનની નીતિ સાચવી રહ્યા છે... આ નૂતન સંસ્કરણમાં અમે જૂના વેશની એકપણ ખાસ વાત ગુમાવી નથી. અક્ષરે અક્ષર વણી લીધી છે. (-એજન)

આ નૂતન સંસ્કરણમાં, ભવાઈવેશમાં જૂના બળાત્કારના ત્રણ દૃશ્ય હતાં, તેને બદલે તે દૃશ્યમાંના એક દૃશ્યને સંવાદ-રૂપે અહીં રજૂ કર્યું છે. આ 'ભવાઈવેશ' ભજવાયો હતો કે કેમ તે જાણમાં નથી.

ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ દ્વારા તેમના એકાંકી સંગ્રહ, 'અશોકસ્તંભ અને બીજાં નાટકો'માં કુલ છ એકાંકીઓ સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યાં છે. એકાંકીઓ ગરીબો-અછૂતો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે જેમાં 'માનવીનું મૂલ્ય' નામે એકાંકી 'વીરમાયા'ના બલિદાનની કથા કહે છે. એમાં માનવબલિ કે નરમેધની પુષ્ટિ કરાઈ છે. (આ નાટક વિશે ચંદ્રભાઈના છ એકાંકીઓ અંગે અલગથી લેખ કર્યો છે એટલે અહીં વિસ્તારથી લખતો નથી.

'અછૂતનો વેશ'ની અછૂતો દ્વારા બોલાતી બોલીની વાત કરતાં જણાય છે કે તેમની બોલી ભવાઈના અન્ય સર્વાર્ષ-મુસ્લિમ પાત્રો કરતાં જુદી અને હલકી ચિતરાયેલ છે. અછૂત પાત્રને ભાષાજ્ઞાન નથી તે ફક્ત 'નારીજાતિ'માં બોલે છે. તે ઉપરોક્ત લેખમાં આપેલા ઉદાહરણો પરથી જાણી શકાય છે.

આમ આ 'અછૂતનો વેશ' અછૂતોને સર્વ પ્રકારે હલકા ચિતરવામાં તેમજ તેમના પર થતા અત્યાચારોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આઝાદી પૂર્વે ઘણો જ મોટો ભાગ ભજવ્યો હશે, તેમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. એમ હું માનું છું આથી આ ભવાઈવેશનો અસ્ત થયો તે માનવતાના હિતમાં થયો છે. કલાને નામે આવા અત્યાચાર પોષવાનો વિશ્વમાં ક્યાંય જોટો જડે તેમ નથી.

સંદર્ભ :

૧. ભવાઈ સંગ્રહ : કર્તા મહીપતરામ રૂપરામ

સં. : દિનકર ભોજક

પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર (૨૦૦૩)

૨. શ્રી ભવાની ભવાઈ : મુનશી હરમણિશંકર ધનશંકર ઠે. રાયપુર આકાશેઠ કુવાની પોળ, અમદાવાદ. (પ્રકાશનની તારીખ છાપી નથી)

૩. અછૂતનો ભવાઈ વેશ (જૂના ભવાઈવેશનું નૂતન સંસ્કરણ) : લે. : જશવંત ઠાકર

પ્ર. : ભરત નાટ્ય પીઠ જશવંત ઠાકર અમદાવાદ (૧-૫-૧૯૭૫)

૪. અશોકસ્તંભ અને બીજાં નાટકો. : લે. : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

પ્ર. ચંદ્રભાઈ કાલિદાસ ભટ્ટ

જવાહર નગર, સરખેજ રોડ, અમદાવાદ - ૭

(પ્રકાશનની તારીખ નથી)

ગુજરાતમાં લોકસાહિત્ય/લોકવિદ્યા તથા સંતસાહિત્ય ક્ષેત્રે થયેલાં સંપાદનો અને તેના સંશોધકો/ સંપાદકો : એક વિહંગાવલોકન

નિરંજન રાજ્યગુરુ

લોકસાહિત્ય શબ્દ અહીં કંઠસ્થ પરંપરાથી જળવાયેલા લોકવાક્યમયનો નિર્દેશ કરે છે, જેમાં લોકવાતઓ, લોકગીતો, લોકનાટ્ય, લોકકહેવતો - ઉખાણાં, સમસ્યાઓ અને તમામ પ્રકારની કંઠસ્થ પરંપરાથી સચવાતી આવેલી ગદ્ય - પદ્ય - અપદ્યાગદ્ય શાબ્દિક લોકકળાઓનો સમાવેશ થાય છે.

લોકસાહિત્યનાં વિભિન્ન અંગોનું 'સંપાદન' એટલે કે એકત્રીકરણ અને પ્રકાશનનું કાર્ય આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં શરૂ થયું ઈસવી સનની ૧૯મી સદીના અંતભાગથી. એ પહેલાં છેક મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યસર્જકો દ્વારા પોતાની રચનાઓમાં અનેક જગ્યાએ લોકપરંપરામાં જીવતું કંઠસ્થ વાક્યમય સચવાતું આવ્યું છે. ગુજરાતી ભાષાના જન્મકાળની રચનાઓ આચાર્ય હેમચન્દ્ર દ્વારા 'સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન'માં તત્કાલીન લોકબોલીનાં ઉદાહરણો તરીકે સંકલિત થઈ છે એ આપણે જાણીએ છીએ. એ પછીના સમયના જૈન-જૈનેતર સર્જકો પોતે રચેલી દેશીઓના ઢાળ લોકોને સહેલાઈથી યાદ રહે એ માટે લોકપ્રચલિત દેશીઓનો નિર્દેશ પોતાની રચનાઓમાં કરતા. જોકે એમાં કેટલીકવાર આખી રચનાઓ પણ આપી છે. એ સિવાય આજે જેમ લોકવાતઓને લેખક-સંપાદક પોતાની ભાષામાં પોતાની શૈલીમાં રસપૂર્ણ બનાવીને વાર્તા મૂકે છે તેમ મધ્યકાલીન સર્જકોએ લોકોમાં પ્રચલિત કંઠસામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને પદ્ય કથાઓ-આખ્યાનો-પદ્યવાતઓ-રાસાઓનું સર્જન કર્યું છે. કેટલીક હસ્તપ્રતોમાંથી જૂનાં લગ્નગીતો, દુહાઓ, લોકભજનો, ભવાઈના વેશો, કહેવતો, ભડગીવાક્યો વગેરેના સંગ્રહો પણ મળે છે. એ બધું એક રીતે જોઈએ તો સંપાદન જ છે ને ત્યારે મુદ્રણકળાનો લાભ નહોતો મળ્યો એટલું જ.

પણ પશ્ચિમના વિદ્વાનોની અસર નીચે આપણે ત્યાંના સાહિત્યના સંકલન-પ્રકાશનનું કામ આજથી સવા બસો વર્ષ પહેલાં આરંભાયું... ઈ.સ. ૧૭૬૬માં સોળ વર્ષની વયે ભારત આવેલા જેમ્સ ફાર્બસસાહેબ દ્વારા ઈ.સ. ૧૮૧૨-૧૩માં ઓરિએન્ટલ મેમઅર્સ' નામે લંડનથી ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો, જેમાં ગુજરાતની કંઠસ્થ પરંપરાની સામગ્રી પ્રકાશિત થઈ. ત્યારબાદ 'ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી' નામે સામયિક શરૂ થયું જેમાં જેમ્સ બર્જેસ, વોટસન, મેડમ પૂતળીબાઈ કાબરાજી, ફરામજી બમનજી માસ્ટર, કેપ્ટન એચ. વિલ્બરફોર્સ (ધ હિસ્ટરી ઓફ કાઠિયાવાડ) અને અનેક અંગ્રેજ-પારસી સંપાદકો આપણા કંઠસ્થ સાહિત્યની સામગ્રી મૂકતા રહ્યા. ઈ.સ. ૧૮૮૫માં 'ફોકટેલ' શબ્દ માટે કવિ રૂસ્તમ ખુરશેદ ઈરાનીએ 'લોકકથા' શબ્દ આપ્યો અને ઈ.સ. ૧૯૨૨માં રણજિતરામે 'લોકગીત' શબ્દ ગુજરાતી ભાષાને (લોકગીત) આપ્યો. આમ પ્રથમ અંગ્રેજ તથા પારસી

વિદ્વાનો દ્વારા લોકવિદ્યાના વિવિધ પ્રકારો વિશેનું સંકલન શરૂ થયું. મગનલાલ વખતચંદ (કથનાવળી), શોરાબજી ચીકન (રમૂજી ગરબાઓની ચોપડી), દલપતરામ ('બુદ્ધિપ્રકાશ'માં લોકવાર્તા), નર્મદ (નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત), બાળાબહેન ભોળાનાથ (અમદાવાદના વડનગરા નાગરની સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતનો સંગ્રહ), માધવલાલ ત્રિવેદી (નાગરી ગીતાવળી), મહીપતરામ (ભવાઈસંગ્રહ), વકીલ ગણેશજી જેઠાભાઈ (કૌતુકમાળા અને બોધવચન), આશારામ દલીચંદ શાહ (ગુજરાતી કહેવત-સંગ્રહ), ભટ્ટ ખીમજી વસનજી (કાઠીયાવાડી જવાહીર), કવિ કાનજી ધર્મસિંહ (કાઠિયાવાડી સાહિત્ય-૧, ૨), ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ, નાથજી મહેશ્વર પાઠક (ભીલોનાં ગીત), જીવરામ અજરામર ગોર (વાર્તાવિનોદ), ગિજુભાઈ બધેકા (બાળવાર્તા ૧-૫), હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી (કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ ૧-૨), અને અન્ય કેટલાયે સંપાદકો ગુજરાતને મળતા રહ્યા.

ઝવેરચંદ મેઘાણીના સમકાલીનો, જૂની પેઢીના પ્યાતનામ સંશોધકો તથા અનુગામીઓ

લોકસાહિત્ય, લોકવાર્તા, લોકસંગીત અને ચારણી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં : જયમલ્લ પરમાર, પુષ્કર ચંદરવાકર, મનુભાઈ જોધાણી, કે. કા. શાસ્ત્રી, મધુભાઈ પટેલ, નિરંજન સરકાર, મંજુલાલ મજમુદાર, પુરુષોત્તમ સોલંકી, જશવંત શેખડીવાળા, મધુસૂદન ઢાંકી, સુધાબહેન દેસાઈ, ગોકુલદાસ રાયચુરા, ધીરસિંહ ગોહિલ, જેઠાલાલ ત્રિવેદી, રેવાબહેન અને શંકરભાઈ તડવી, ર. છો. મહેતા, ગોવિંદભાઈ શિણોલ, રતુદાન રોહડિયા, ઈશ્વરલાલ દવે, પ્રભાશંકર તૈરૈયા, ખોડીદાસ પરમાર, જયંતીલાલ સો. દવે, મણિભાઈ વોરા, નરોત્તમ પલાણ, રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા, નાગજીભાઈ ભટ્ટી, રામસિંહજી રાઠોડ, માનસંગજી બારડ, હરિલાલ મોઢા, પિંગળશીભાઈ ગઢવી, અમરદાસ ખારાવાળા, કાનજી ભુટા બારોટ, દ. પુંજવાળા, મેઘરાજ મૂળુભા ગઢવી, બાપલભાઈ ગઢવી, પ્રહ્લાદ પટેલ, પરશુરામ દેવમુરારી, મધુસૂદન વ્યાસ, ગોવર્ધન શર્મા, ભાવના મહેતા અને લોકસાહિત્યમાળાના મણકાઓ માટે સામગ્રી એકત્રિત કરનાર ઉમાશંકર જોશીથી શરૂ કરીને અનેક સંપાદકો ઉપરાંત આજે રમણિકલાલ મારૂ, શાંતિભાઈ આચાર્ય, જયાનંદ જોશી, ભગવાનદાસ પટેલ, સુચેતા ભાડલાવાળા, જોરાવરસિંહ જાદવ, બાબુભાઈ ઢોલરીયા, દોલત ભટ્ટ, રાઘવજી માધડ, પરમ પાઠક, અમૃત પટેલ, ઈન્દુબહેન પટેલ, સુરેન ઠાકર 'મેહુલ', જિતુદાન ગઢવી, તખતદાન ગઢવી 'દાન અલગારી' અને 'ઊર્મિ-નવરચના'ના અન્ય લેખકો, બળવંત જાની, અંબાદાન રોહડિયા, તીર્થકર રોહડિયા અને કેટલાએ પીએચ.ડી. પદવી અર્થે સંશોધન કર્યું છે અને હાલ કરી રહ્યા છે, આમાં હજુ કેટલાંયે નામો ઉમેરી શકાય અને દરેક અભ્યાસી વિશે વિગતવાર પ્રમાણભૂત કાર્ય કોઈ ભવિષ્યનો સંશોધક કરી શકે.

પ્રકાશિત સંપાદનો

આજે આપણી સામે ભલે એને સંપૂર્ણ કે સર્વાંગી ન કહી શકાય પણ પ્રમાણમાં ખૂબ સમૃદ્ધ અને જરૂરી એવી સૂચિઓ કનુભાઈ જાની અને ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ છે. એના આધારે માત્ર પ્રકાશિત થયેલાં સંપાદનોનું ૧૯મી સદીના અંતભાગથી ૨૦મી

સદીના અંતભાગ સુધીનું સરવૈયું માંડીએ તો લોકગીતોનાં ૪૦૦થી વધુ સંપાદનો, લોકવાર્તાનાં ૩૦૦ જેટલાં સંગ્રહ-સંપાદનો, લોકભવાઈનાં પાંચ સંપાદનો, અને લોકકહેવતોના પાંચેક સંગ્રહો પ્રકાશિત થયેલાં જોવા મળે છે. એ તમામ સંપાદનો વિશે ઈતિહાસ કે સંપાદકોની નામાવલી આપવાનો મારો હેતુ નથી. માત્ર એ સમગ્ર પ્રકાશિત સંપાદનો વિશેનાં મારાં તારણો રજૂ કરીશ.

જુદા જુદા સંપાદકોનો સંપાદન-અભિગમ :

(૧) ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અંગ્રેજો દ્વારા થયેલાં સંપાદનો : ફાર્બસ, કર્નલ ટોડ, વોટસન જેવા કેટલાક સંસ્કૃતિપ્રેમી અંગ્રેજોએ ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિ, ધર્મ, ઈતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, ભૂગોળ, લોકજાતિઓ, પ્રચલિત દંતકથાઓ રીતરિવાજો વગેરે વિશેની વાતો જુદા જુદા ચારણ, બારોટ, ભાટ જેવી વિશિષ્ટ જાતિઓના કથકો પાસેથી સાંભળી એને અંગ્રેજ ભાષામાં ઉતારી. એ રીતે ગુજરાતના લોકસાહિત્યનું સંપાદન અંગ્રેજ ભાષામાં શરૂ થયું.

(૨) આવા પરદેશી વિદ્વાનોનાં પ્રેરણા અને સૂચનથી દલપતરામ જેવા કેટલાક ગુજરાતી વિદ્વાનો પણ આપણા પ્રાચીન કંઠસ્થ સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવા પ્રેરાયા, એની સાથોસાથ કેટલાક પારસી સંપાદકોએ પ્રાચીન ચીજવસ્તુઓની જેમ લોકસાહિત્ય પણ સાચવી રાખવા જેવી ચીજ છે એમ માનીને સંગ્રહ કર્યો અને એને જાળવી રાખવા, પહેલાં જેમ હસ્તપ્રતોમાં સાહિત્ય જળવાતું તેમ મુદ્રણકળાનો વિકાસ થયા પછી પ્રકાશિત રૂપે જળવાય અને તેનો પ્રચાર થાય એવા પ્રયાસો કર્યા.

(૩) એ પછીના સમયગાળામાં નર્મદ, રણજિતરામ મહેતા, બાળાબહેન ભોળાનાથ, વગેરે કેટલાક સાહિત્યસર્જકોએ પણ લોકસાહિત્યના એકાદ અંગનાં સંપાદનોમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો.

(૪) કેટલાક સંપાદકો તત્કાલીન સમયમાં સામયિકો કે વર્તમાનપત્રોના સંચાલકો હતા. એમણે પોતે અને અન્ય મિત્ર-લેખકો દ્વારા પોતાનાં વર્તમાનપત્રો કે સામયિકમાં આ જાતનું સાહિત્ય પ્રકાશિત કર્યું અને પાછળથી પુસ્તક રૂપે સંગ્રહો આપ્યા.

(૫) કેટલાક સંપાદકો ધંધાદારી પ્રકાશનસંસ્થા ચલાવનારા વેપારી જ હતા, જેમણે પ્રજાની માંગ જોઈને પુરોગામી સંપાદનોમાંથી સંચયો કરી પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યા અને એની અનેક આવૃત્તિઓ કાઢીને ઘણી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, એનો સંપાદન અંગેનો દષ્ટિકોણ માત્ર વ્યાપારી - પૈસાપ્રાપ્તિનો જ હતો. આજે પણ આ પરંપરા ચાલુ જ છે.

(૬) કેટલાક સંપાદકો લોકસાહિત્યના વાહકો જ છે. ધંધાદારી કથકો દ્વારા પણ લોકવાર્તાના કે લોકગીતોનાં સંપાદનો મળ્યાં છે - મેઘરાજભાઈ ગઢવી, પિંગળશીભાઈ ગઢવી, મીઠાભાઈ પરસાણા, કાનજીભાઈ બારોટ.

(૭) સંસ્થાકીય સંપાદનો : ગુજરાત રાજ્ય લોકસાહિત્ય સમિતિ, સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હી અને ગાંધીનગર, સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા પણ લોકસાહિત્યનાં સંપાદનો પ્રકાશિત થયાં છે. (લોકસાહિત્યમાળા મણકા ૧ થી ૧૪ પરિષદ દ્વારા 'લોકસાહિત્ય ગુજરાતી લોકગીતો' : ડૉ. તેરૈયા, પલાણ, ૧૯૮૧; સાહિત્ય અકાદમી

દિલ્હી દ્વારા ‘ગુજરાતનાં લોકગીતો’ ખોડીદાસ પરમાર).

(૮) સંશોધનનો ખાસ હેતુ રાખીને થયેલા અભ્યાસકીય સંપાદનો : ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્ય દ્વારા, ગુજરાતની લોકવાર્તાઓ - જોરાવરસિંહ જાદવ. અને ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકનાં પુસ્તકો.

જુદી જુદી સંપાદનરીતિઓ :

કોઈએ કૃતિનો માત્ર પાઠ આપ્યો છે, કોઈએ પાઠ શુદ્ધ કરીને આપ્યો છે, કોઈએ પાઠાંતરો પણ નોંધ્યા છે અને ચર્ચા કરી છે, કોઈએ કૃતિના પાઠ સાથે શબ્દાર્થ આપ્યા છે, કોઈએ કૃતિમાં મૌલિક ફેરફારો કરી રસપૂર્ણ બનાવવાના પ્રયાસો કર્યા છે તો કોઈએ બીજા પાસે લખાવીને લોકસાહિત્યની રચનાઓ સંપાદિત કરી છે, કેટલાક સંપાદકોએ માત્ર જુદા જુદા સંગ્રહોમાંથી ઉતારા કરીને સીધી જ ઝેરોક્ષ નકલો કરાવીને જ પોતાના નામે સંચયો પ્રકાશિત કર્યા છે. આ તમામના સંપાદન અંગેના દૃષ્ટિકોણ પણ જુદા જુદા છે. કોઈએ સાહિત્યતત્ત્વને કેન્દ્રમાં રાખીને કૃતિઓ પસંદ કરી છે, કોઈએ સંસ્કૃતિ કે સમજને દૃષ્ટિમાં રાખી છે તો કોઈએ ઇતિહાસ કે પુરાતત્ત્વને, કોઈક સંપાદકે જાતિ કે જ્ઞાતિને કેન્દ્રમાં રાખી છે તો કોઈએ પ્રદેશને. એ જ રીતે કોઈ સંપાદનોમાં સંગીતના તાલ-ઢાળને સ્વરલિપિને મહત્ત્વ અપાયું છે. તો કોઈક સંપાદનોમાં ભાષાવૈજ્ઞાનિક અભિગમને. કેટલાક સંપાદકોએ અન્ય પ્રદેશોમાં મળતી સમાન કૃતિઓનો અભ્યાસ પણ તુલનાત્મક રીતે આપ્યો છે. પણ હલુધા સંપાદકોનો દૃષ્ટિકોણ સાહિત્ય કે રસલક્ષી રહ્યો છે. એ કારણે મૌખિક સ્વરૂપના સાહિત્યનું લિખિત સ્વરૂપ આપતી વેળા મૂળ કંઠસ્થ પરંપરાના પાઠને એટલી બધી હાનિ પહોંચી છે કે શૈલી અને લાક્ષણિકતા જ નાશ

પામી છે.

સંપાદકે પોતે સાંભળેલી લોકસાહિત્યની કોઈ પણ રચનાઓના પોતાની રીતે, પોતાની ભાષામાં અનેક સુધારાવધારા કરીને સાહિત્યિક મૂલ્યો દેખાડવાની ચેષ્ટા સાથે સંપાદનો કર્યા હોય એવાં પ્રકાશનોની સંખ્યા જ આપણી સંપાદનસૂચિઓમાં મહત્ત્વનો ભાગ રોકે છે. લોકવાર્તાના ક્ષેત્રમાં તો આવું ઘણુંબધું થયું છે. ઘટનાઓ લોકજીવનની હોય પણ એને કલાદેહ આપનારા લેખકો હોય છતાં એ સંપાદન લોકવાર્તાનું સંપાદન ગણાય એવું તો આપણે ત્યાં જ ચાલે. જેને લોકસંસ્કૃતિ, લોકજીવન કે લોકસાહિત્ય સાથે સ્નાનસૂતકનો સંબંધ ન હોય એના નામે પણ આપણે ત્યાં લોકસાહિત્યનાં અનેક સંપાદનો બોલે છે. યેનકેન પ્રકારેણ અહીંતહીંથી સામગ્રી મેળવી હોય અને પછી એનાં સંપાદન-અભ્યાસો આપ્યાં છે.

આજની પરિસ્થિતિ

લોકસાહિત્યનાં સંશોધન-સંપાદન માટેના અધિકારી કહી શકાય - જ્ઞાતા કહી શકાય, જેમણે દેશવિદેશના લોકસાહિત્યનાં સંશોધનાત્મક પુસ્તકો વાંચ્યાં હોય, આદર્શ સંપાદનો જોયાં હોય કે આદર્શ વૈજ્ઞાનિક સંપાદનો કેવાં હોવાં જોઈએ તે અંગેના લેખો લખ્યા હોય, વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હોય, અન્ય દ્વારા આ વિષયોમાં થયેલી કાર્યોમાં ક્ષતિઓ બતાવી હોય, ટીકાટિપ્પણ કર્યાં હોય એવા વિદ્વાનો પણ જ્યારે ગુજરાતની કોઈ સંસ્થા

લોકસાહિત્ય વિશેના કોઈ અંગ વિશેનું સંપાદન એમની પાસે માગે ત્યારે લાઈબ્રેરીમાં બેસી પુરોગામી સંપાદકો દ્વારા થયેલાં સંપાદનોમાંથી રચના પસંદ કરી, આગળ વીસેક પાનાંનો પ્રવેશક (જેમાંની વિગતો પણ અન્યની જ હોય) લખી સીધું પ્રેસમાં મોકલી દે. ભલે કાચું કામ થાય પણ દળદાર દેખાવું જોઈએ. કઈ રચના કયા સંપાદનમાંથી લીધી છે તેટલું દર્શાવવાનીય પ્રમાણિકતા ન દાખવે ત્યારે બીજા ધંધાદારી પ્રકાશકો કે સંપાદકોનો શું ધોખો ધરવો ?

સંતસાહિત્ય ક્ષેત્રે સંશોધન-સંપાદન-અભ્યાસ-આસ્વાદ-પરિચય અને સંચય

કંઠસ્થ પરંપરાની સંતવાણી-સંપાદનો અપ્રકાશિત : (૧) અનામી લલિયાઓ દ્વારા હસ્તપ્રતોમાં પદ-ભજનના ગુટકાઓ રૂપે થયેલાં સંપાદનો. હસ્તપ્રતભંડારોમાં નોંધાયેલી-સચવાયેલી હસ્તપ્રતો. (૨) સાંપ્રદાયિક અનુયાયીઓ દ્વારા જળવાયેલી હસ્તપ્રતોમાં સંપાદિત ભજનો-સંતસ્થાનકો-જગ્યાઓમાં સચવાયેલી નહીં નોંધાયેલી. (૩) વ્યક્તિગત સંચયો, ભજનિકો, ભજનગાયકો દ્વારા સંઘરાયેલાં ભજનો.

પ્રકાશિત - મુદ્રણ આવ્યા પછી - ૧. શિલાઘાપમાં છપાયેલાં ભજનસંગ્રહો. ૨. ઘાપખાનામાં છપાયેલાં ભજનસંગ્રહો.* સાંપ્રદાયિક પ્રકાશનો - (૧) હસ્તપ્રતો ઉપરથી (૨) કંઠસ્થ પરંપરામાં જળવાયેલાં. જે તે ધારાના સંતકવિઓની રચનાઓ, દા.ત. ‘રવિભાણ સંપ્રદાયની વાણી’, ‘યોગવેદાન્ત ભજન ભંડાર.’ સંતસ્થાનકો/જગ્યા/મહંતો દ્વારા પ્રકાશિત,* ભજનપ્રેમી સંગ્રાહકો દ્વારા પ્રકાશિત, ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૫ વચ્ચેનાં ૧૫ વર્ષના ગાળામાં - ‘બૃહદ્ ભજન સાગર’, ‘સંત સમાજ ભજનાવલી’, ‘ભજન ભંડાર’, ‘ભજન સાગર’ જેવાં ૪૦ જેટલાં ભજન-સંપાદનો, જેની અનેક આવૃત્તિઓ થતી રહી છે.* ધંધાદારી પ્રકાશકો દ્વારા પ્રકાશિત,* અભ્યાસી સંશોધકો/સંપાદકો/વિવેચક - વિદ્વાનો દ્વારા પ્રકાશિત સંપાદનગ્રંથો.

ગુજરાતી સંતવાણી ધારાના સંશોધન/સંપાદન/પ્રકાશનક્ષેત્રમાં આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન, કહાનજી ધર્મસિંહ, રણજિતરામ, ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ, ઝવેરચંદ મેઘાણી પછી, એટલે કે સ્વતંત્રતા મળ્યા પછીના સમયમાં જયમલ્લ પરમાર (આપણી લોકસંસ્કૃતિ, સેવાધરમના અમરધામ), મકરન્દ દવે (સત કેરી વાણી, ભજનરસ), જયંતીલાલ આચાર્ય (ગુજરાતના સંતકવિઓ અને બાઉલપંથ), મોહનપુરી ગોસ્વામી (જેસલ-તોરલ), ગંગાદાસ પ્રાગજી મહેતા (આપણી ભજનવાણી), હરિવલ્લભ ભાયાણી (હરિ વેણ વાય છે રે હો વંનમાં), દુલેરાય કારાણી (કચ્છના સંતો અને કવિઓ) ઉપરાંત વર્ણાનુક્રમે - અનવર આગેવાન, અમૃતલાલ પઠિયાર, અંબાશંકર નાગર, કાલિદાસ મહારાજ, કિસનસિંહ ચાવડા, કેશવલાલ સાયલાકર, કાનજી ખેંગાર કોચરા, કાન્તિકુમાર ભટ્ટ, ખાનચંદ ગરવા, ગોવિંદભાઈ ધામેલિયા, દલપત શ્રીમાળી, દેવેન્દ્ર કાલિદાસ પંડિત, પ્રાણગિરિ ગોસ્વામી, મંજુલાલ મજમુદાર, માણેકલાલ શંકરલાલ રાણા, રાજસિંહજી ત્રીકમજી ચૌહાણ, રામજી હીરસાગર, શિવસિંહ કાળુભાઈ વાળા, સુનંદા વોહોરા જેવા અગણિત મરમી ભજન-સંપાદકો તથા સંતજીવન-સંશોધકો દ્વારા કંડારાયેલી કેડીએ આજની પેઢીના મારા સમકાલીન સ્નેહી સંશોધકો - વર્ણાનુક્રમે - સર્વ શ્રી અગરદાસ

ગોંડલિયા, અશ્વિન કાબા, ઉષા ઉપાધ્યાય, કનુ આચાર્ય, કાનજી મહેશ્વરી, કૌશિક પંડ્યા, ખીમજી કરમટા, જશુપુરી ગોસ્વામી, જીવાભાઈ પારઘી, જે. એમ. ચન્દ્રાવડિયા, દર્શના ધોળકિયા, દલપત ચાવડા, દલપત ચૌહાણ, દલપત પઢિયાર, નરેશ વેદ, નરોત્તમ પલાણ, નાથાલાલ ગોહેલ, પુંજાલાલ બડવા, પ્રેમવંશ ગોવિંદજીભાઈ, ફારૂક શાહ, બળવંત જાની, મનોજ રાવલ, મહેન્દ્ર વાળા, મહેશચંદ્ર પંડ્યા, માવજી મહેશ્વરી, મુકુન્દચન્દ્ર નાગર, ભગવાનદાસ પટેલ, ભાણદેવજી, ભાવેશ જેતપરીયા, ભીમજી ખાચરીયા, મનસુખભાઈ સાવલિયા, યશવંત ઉપાધ્યાય, રમેશ મહેતા, રમેશ સાગઠીયા, રવજી રોકડ, રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા, રાજુલ દવે, લક્ષ્મણ ગઢવી, લાભશંકર પુરોહિત, સત્યબાળા પઢિયાર, સુનિલ જાદવ, સુભાષ ભટ્ટ, સ્વામી હરિદાસ ભારતી, હરકિશન જોશી, હસમુખ વ્યાસ, હસુભાઈ યાજ્ઞિક, હિમાંશુ ભટ્ટ, જેવા મુરબ્બીઓ-મિત્રો-સ્નેહીજનો તથા અનુગામીઓ સાથે કેટલાયે નવોદિત સંશોધકો પોતપોતાની નિજી સમજણથી સંશોધન/અભ્યાસ/સંપાદન/વિવેચન/પ્રકાશનનું કામ કરી રહ્યા છે. હજુ આમાં પીએચ.ડી. કે એમ. ફિલ્ માટે સંશોધન કરી રહેલા નવોદિત સંશોધકોનાં નામો ઉમેરી શકાય.

સંશોધકો/સંપાદકો/અધ્યાપકો માટે અનિવાર્ય સંદર્ભ : (૧) ‘લોકવાક્યમય’ કનુભાઈ જાની. (૨) ‘લોકસાહિત્ય વિજ્ઞાન’ હસુ યાજ્ઞિક અને હસુભાઈના અન્ય ગ્રંથો. (૩) નાથાલાલ ગોહિલ, નિરંજન રાજ્યગુરુ અને બળવંત જાની દ્વારા લખાયેલા ગ્રંથો.

(બગસરા ખાતે ધાનક કોલેજમાં તા. ૨૮/૮/૨૦૧૭ના રોજ યોજાયેલા પરિસંવાદમાં અપાયેલ બીજાભાષણના અંશો...)

નાનપણમાં ઉનાળાની રજાઓમાં બાની આસપાસ ઢગલો થઈને અમે મામા ફોઈનાં ભાંડરડાં અને આસપાસની ટીણકટોળીના બીજા સભ્યો અડધાં ઉઘતાં અડધાં જાગતાં પડ્યા હોઈએ. બા સાત પૂંછડીવાળા ઉંદરથી શરૂ કરીને અજામિલની કથા સુધીની વાર્તા કરતાં હોય. એમની કહેવાની ઢબ અને મધુર અવાજથી આંખ આગળ બધું ભજવાનું જતું હોય. અમે ક્યારે ઢળી પડીએ અને સપનામાં એ પરીલોકમાં મહાલવા માંડીએ એની સરત ન રહેતી. ત્યારથી વાર્તાએ ચસ્કો લગાડેલો. ખૂબ વાર્તાઓ વાંચી, મૂળ ભાષા ન આવડે ત્યાં અનુવાદનો સહારો લીધો. પણ વાર્તા સાથે ગાઢ નાતો બંધાઈ ગયો.

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આટલી બધી વાર્તા વાંચવા છતાં લખવાની શરૂઆત તો કવિતાથી કરી. (આજે તો એને કવિતા શું, જોડકણાં કહેતાં પણ શરમ આવે.) બે ચાર ઈનામો પણ મળ્યાં, ક્યાંક છાપામાં એ કવિતા વિશે કોઈએ કોલમમાં વાહવાહ પણ કરી. અને આપણે તો જાણે મોટાં કવયિત્રી બની ગયાં! પરંતુ વડોદરા સુરેશ જોષી પાસે ભણવાનું શરૂ થયું, દુનિયાભરની કવિતાઓ વાંચવા મળી અને મહાસત્ય લાઠું કે શબ્દ રમતને કવિતા ન કહેવાય. તો કાગળિયાં નાંખ્યા વિશ્વામિત્રીમાં અને કલમ ફેંકી માળિયામાં.

અધ્યાપન અને લગનજીવન સાથે જ શરૂ થયાં. આદર્શ પત્ની, ગૃહિણી, વહુ બનવાનાં તાનમાં અને ભણાવવાના ગાનમાં એવી ખૂંપી ગઈ કે લખવા લખવાનું યાદ જ ન આવ્યું. હા, વાંચતી હતી, ખૂબ વાંચતી. એક દિવસ અચાનક બ્રહ્મજ્ઞાન થયું, કોઈ સાથે વાત કરતાં કરતાં અચાનક વાર્તાનો ધક્કો વાગ્યો. અને 41મે વર્ષે ફરી કલમ માળિયેથી ઉતરીને હાથમાં આવી. પહેલી વાર્તા ‘ઝુરાપો’ લખી. પરબમાં પ્રકાશન માટે મોકલી. રમેશ ર. દવેએ ભાષાની એકાદ બે ભૂલ સુધારવાનું કહીને પ્રકાશિત કરી. એ વર્ષનું પરબની શ્રેષ્ઠ વાર્તાનું પારિતોષિક પણ મળ્યું. અને લખવાની ઈચ્છા જાગી ઊઠી.

2002ના કોમી તોફાનના સાક્ષી બનવાનું થયેલું. વર્ગમાં સાથે બેસતાં, તોફાન મસ્તી કરતાં વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અચાનક એક વણદેખી વિભાજન રેખા અંકાઈ ગઈ. સાથે કામ કરતાં અધ્યાપકમિત્રોનો અભિગમ પણ એકદમ બદલાયેલો લાગતો હતો. એ વખતે હર્ષદ ત્રિવેદીએ શબ્દસૂષ્ટિના નારી લેખન વિશેષાંક માટે વાર્તા માંગી અને ‘ઓથાર’ લખાઈ. સહુથી વધારે વંચાયેલી અને જાણીતી બનેલી એ વાર્તાએ મને એક વાર્તાની વાર્તાકાર બનાવી દીધી.

આઘેના એક સગાની દીકરીએ આત્મહત્યા કર્યાની વાત કરતી વખતે કોઈ એમ બોલેલું કે કેવી જીવ પર આવીને મરી હશે કે જ્યાં ઊભાં રહીને આગ ચાંપેલી ત્યાંથી એ ડગલું પણ ખસી ન હતી. આ વાક્ય મનમાં ઘૂમરાતું રહ્યું અને એમાંથી મોં કળા વાર્તા જન્મી.

મનમાં અનેક વિષયવસ્તુ ફરતાં હોય પણ મૂળભૂત રીતે આળસું જીવ એટલે લખવાનું ટળી જાય. સુરતમાં શાળાએ જતી દીકરી પર ચાર બાળકોના પિતાએ બળાટકાર કર્યાના

સમાચાર નામદામ અને ફોટા સાથે વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ થયા. પહેલી પ્રતિક્રિયા સખ્ત ગુસ્સાની હતી, એવાને તો જાહેરમાં ફંસીએ લટકાવી દેવો જોઈએ. પણ એ પુરુષની ઓળખ છતી થઈ હોવાથી બીજો વિચાર એ આવ્યો કે એની પત્ની અને બાળકો હવે વગર અપરાધે સજા ભોગવશે. એમનો કશો દોષ? અપરાધી તો જેલમાં જતો રહેશે પણ બહાર રહી ગયેલા ઘરવાળાનું શું? એમાંથી ‘ભૂંસી નાખ્યું એક નામ’ વાર્તા લખાઈ.

ઉછેર જે વાતાવરણમાં થયેલો એ કરતાં સાસરામાં વાતાવરણ સાવ નોખું. ચરોતરના પટેલોમાં વાતોનો વિષય માટલી, દહેજ, મોસાળું, પાપડ, પાપડી, મગસ મોહનઘાળ, મઠીયા સુંવાળી, ને એની સાથે મારા મુનશી મેઘાણીનો મેળ કેમનો પડે? પણ પાડ્યો. દીકરી જન્મે ત્યારથી મરણ પામે ત્યાં લગી એને કપડાં ઘરેણાં પિયરથી જ આવે. કોઈ પુરુષ પત્ની માટે સાડી લાવ્યો હોય એ વાતની કલ્પના પણ ન થઈ શકે. એ ઉપરાંત દીકરો એટલે દેવનો દીધેલો અને દીકરી જાણે વણજોઈતી આવી ચડેલી આગલા ભવની લેણદાર. વળી બે ત્રણ વહુઓ હોય તો અનાયાસે એમની સાથે આવેલાં દહેજને આધારે ઘરમાં એમનું સ્થાન નિર્ધારિત થાય. એટલે અંદરઅંદર અગ્ર હરોળમાં સ્થાન મેળવવાની ચડસાચડસી પણ ચાલતી જ હોય. ઘરકામની જવાબદારી માત્ર અને માત્ર સ્ત્રીની જ, અને એ પણ વહુની. એટલે એનું આર્થિક અને દૈહિક શોષણ થતું હોય એમ લાગ્યા કરે. હવે જો કે સ્ત્રી નોકરી કરતી થવાથી પરિસ્થિતિ બદલાઈ રહી છે. આ નિરીક્ષણને પરિણામે ‘સામેનું ઘર, ચકુ, ઘર?’, ‘બળ્યું આ જીવવું’, ‘નામ વગરની વાર્તા’, ‘ઉંબરો’ વગેરે વાર્તાઓ સર્જાઈ. એ વાત જો કે સ્વીકારવી પડે કે વધતે ઓછે અંશે સમગ્ર ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી આ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહી છે. હવે સમાજમાં આગવી ઓળખ ઊભી કરવા એ પોતાની રીતે મથી રહી છે અને એમાં એને બીજી સ્ત્રીનો સાથ પણ મળી રહ્યો છે.

પોતે બે વખત આત્મહત્યાનો પ્રયાસ કર્યો હોવાની એક વિદ્યાર્થીએ વાત કરી. કારણ એ જ કે કુદરતને એને કરેલો અન્યાય અને નજીકના સગા દ્વારા એનું થયેલું શારીરિક શોષણ. એની સાથે રોજ વાતો કરીને એમાંથી બહાર તો કાઢ્યો, પણ ‘કોનો વાંક?’ વાર્તા એમાંથી જ જન્મી.

મને માત્ર ઘટના આલેખવામાં રસ નથી. એ સમયે એ પાત્રના મનની સૃષ્ટિ મારા રસનો વિષય છે. મેં મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં પાત્રોનાં મનની છબિને જ ઝીલવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘દ્વિધા’ મને ગમતી વાર્તા. ગમવાનાં કેટલાંક કારણો પણ છે. એક અતિ શિક્ષિત અને પરિચિત બહેનને એમની સગી નાની 8 વર્ષની દીકરીને પટ્ટે પટ્ટે મારતાં જોયાં. કારણ એટલું જ કે એમનાં નામની ટપાલ દીકરીએ ખોલી નાખેલી. મન ચચરી ઊઠ્યું. મા તો કેવી દીકરી પર ઓળઘોળ થઈ જાય. આટલું બધું કોઈ સ્વકેન્દ્રી શી રીતે હોઈ શકે? આની વાર્તા મનમાં ઘૂંટાયા કરે. પણ માના દષ્ટિકોણથી વાર્તા નહોતી લખવી. એટલે દીકરીની આંખે આ વાર્તા આવી. સંવેદનશીલ અને મુલાયમ સ્વભાવની દીકરી પોતાને માનો વારસો મળ્યો જ હશે એ જાણે છે. પરંતુ સભાનતાપૂર્વક પોતાને એનાથી અળગી રાખવા મથે છે. છતાં ક્યારેક તો એ વારસો જાગી ઊઠે છે, ત્યારે પોતાને કારણે એક સુંદર રંગોળી જેવું ઘર વિખેરાઈ ન જાય એની ચિંતા કરે છે. માની માફક માત્ર પોતાનો વિચાર કરવાને બદલે સ્વજનોની ખેવના કરે છે. આ ક્ષણ મારી વાર્તાનું મુખ્ય બિંદુ છે અને એ આલેખી શક્યાનો મને આનંદ છે.

વીસ વર્ષ થયાં પહેલી વાર્તા લખ્યાં ને, પણ હજી પૂરી વીસ વાર્તા પણ લખાઈ નથી. જે સંગ્રહ આવ્યો, ‘ઓથાર’, એમાં પણ મારો કોઈ ફાળો નથી. પ્રિય મિત્ર શરીફા વીજળીવાળાએ મને ધમકાવીને, ખખડાવીને અને પટાવીને આ સંગ્રહ તૈયાર કરાવ્યો. પ્રૂફ પણ મેં નહોતા જોયાં! જો એણે માથે ન લીધું હોત તો આ પુસ્તક થયું જ ન હોત.

વાર્તાઓ ઉપરાંત થોડા હાસ્યલેખો લખવાનું સાહસ કર્યું છે. જો કે ગુજરાત મિત્ર અને સંવેદના સિવાય બીજે ક્યાંય પ્રકાશિત કરવા મોકલ્યા નથી. કારણ? એ જ. કોણ એ બધી જક્ષમાં પડે? મૂળભૂત આળસુ પ્રકૃતિ... આ હાસ્યલેખો ગુસ્સાના નિવારણ રૂપે લખાયેલા. એક વખત કેન્સલ થયેલી ટ્રેનને તો એક વખત છતાં રિઝર્વેશને બસ લીધા વિના ઉપડી ગઈ એના ભયંકર આકોશે હાસ્યરૂપે અવતરવાનું સ્વીકાર્યું હતું. હજી બહારની પરિસ્થિતિ મને લાચારી કે પરવશતાનો અનુભવ કરાવે ત્યારે આવા લેખ લખાઈ જાય છે. પણ પ્રગટ નથી કરતી...

મારા અને વિનોદ (મારા પતિ)ની પ્રકૃતિ, અને વિચારધારા નોખાં છે. પણ પ્રવાસ, નાટક અને પરિવાર તરફની કર્તવ્ય ભાવના અમને જોડી રાખતી અચલ કડીઓ છે. એટલે પુષ્કળ પ્રવાસ કર્યાં છે. એ અંગે થોડું લખ્યું પણ છે. એકાદ એકાંકી પણ લખેલું. પણ પછી બધું નોટમાં જ કેદ રહી ગયું છે.

હમણાં કોરોનાના પ્રથમ મોજા વખતે મારાં સાસુજી સખત બિમાર થયાં. એમની સેવામાં રાતવરત જાગવાનું થાય ત્યારે તેલુગુ ભાષાની પ્રથમ નારીવાદી લેખિકા વોલ્ગાની નવલકથા ‘સ્વેચ્છા’નો અનુવાદ કરવાનું અરુણોદય પ્રકાશનના ચંદ્રમૌલિભાઈએ આમંત્રણ આપ્યું. અનુવાદનો આ પ્રથમ અનુભવ. શરીફા વીજળીવાળા અને નીના ભાવનગરી સાથે કન્નડ ‘વચન’ના અનુવાદમાં સંકળાવાનું થયેલું. એ ઉપરાંત બે ત્રણ વાર્તાઓના અનુવાદ કરેલા. પણ આવો લાંબો અનુવાદ પહેલી જ વાર કર્યો. ભાષા અને સંવેદનાને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું પડકારજનક તો હતું જ. આ કામ ચાલતું હતું ત્યાં જ સાસુજીનું અવસાન થયું અને વિનોદને કોરોના થયો. એમને કોઈ સંજોગોમાં હોસ્પિટલાઈઝ નહોતું થવું. એટલે સ્વજન એવા ડોક્ટરના માર્ગદર્શનથી ઘેર જ એમની સારવાર શરૂ કરી. ઘરમાં અમે બે જ. બધા પ્રકારની ભૂમિકા ભજવતી વેળાએ અનુવાદ કાર્યએ સ્વસ્થ રહેવામાં બહું સહાય કરી. થોડા સમયમાં એ અનુવાદ ‘સ્વેચ્છા’ નામથી પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થશે.

હવે ભૈરખ્યાની કન્નડ નવલકથા ‘ગોધુલી’નો અનુવાદ શરૂ કર્યો છે. ‘સ્વેચ્છા’ કરતાં પણ આ વધારે પડકાર છે. એમાં પ્રારંભે આવતી ગીતકથા, રીત રિવાજો, ગૌપાલન વિષયક સંજ્ઞાઓ, સંબોધનો વગેરેને કન્નડામાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારતાં મહેનત પડે છે. પણ મજા આવે છે.

જો કે અંગત રીતે લાગે છે કે મને વાર્તા લખવામાં જે સંતોષ મળ્યો છે, એની તોલે બીજું કંઈ ન આવે. અત્યારે પણ ઘણાં બધાં વિષયવસ્તુ મનમાં છે, પરંતુ માત્ર વસ્તુથી તો વાર્તા લખાતી નથી. એ વાસ્તવ ઓગળી જઈને નવતર રૂપ ધારણ ન કરી શકે ત્યાં લગી વાર્તા કેમ લખવી? એટલે રાહ જોઉં છું નિવૃત્તિની. જ્યારે લખવા બેસતી વખતે ક્વાસનો બેલ કે પેપરના ઢગલાઓ કે ઓન લાઇન ક્વાસનું રેકોર્ડિંગ કે પરીક્ષણકાર્ય માટે રોજ ભરૂચથી સુરતની દોડાદોડી કે સુપરવિઝન વગેરે મને સતાવતા નહીં હોય અને મારી વાર્તા સૃષ્ટિની નિયંત્રતા બનીને હું નવી નવી વાર્તાઓ લખતી હોઈશ.

‘મારે માટે મારા દરેક અનુવાદ, નિરંતર આનંદ-ઉત્સવનું પર્વ છે...’

આજથી ત્રણેક દાયકા પૂર્વે, 1989માં કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા અનુવાદ પુરસ્કારની શરૂઆત થઈ અને ગુજરાતી અનુવાદ માટે સૌ પહેલો પુરસ્કાર મૈત્રેયીદેવીએ બંગાળીમાં લખેલા પોતાના સંસ્મરણો ‘ન હન્યતે’ના નગીનદાસ પારેખે એ જ શીર્ષકથી કરેલા ગુજરાતી અનુવાદને મળ્યો. એ પછી બીજા બે વર્ષ ફરીથી બંગાળી કૃતિના ગુજરાતી અનુવાદોને આ પુરસ્કાર મળ્યો. એ પછીના વર્ષે, 1992માં, પહેલીવાર બંગાળી સિવાયની ભાષા માટે અને એય કોઈ મહિલાને પુરસ્કાર મળ્યો છે. જી. એ. ગાડગિલ લિખિત ‘માનસાં અભાંત આણિ ચિલ્લર’નો ‘સુવર્ણમુદ્રા અને...’ શીર્ષકથી જયા વી. મહેતાએ કરેલો અનુવાદ પુરસ્કારથી પોંખાયો. પછી છેક 1997 સુધી બંગાળી અને મરાઠી ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં થયેલા અનુવાદો પુરસ્કૃત થતાં રહ્યાં. 1998માં પહેલીવાર આસામી ભાષામાં બી. કે. ભટ્ટાચાર્યે લખેલી ‘ઈયરુંગમ’ના એ જ શીર્ષકથી ભોળાભાઈ પટેલે કરેલા અનુવાદને પુરસ્કાર મળ્યો. એ પછી અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાંથી ગુજરાતીમાં થયેલા અનુવાદ પોંખાવા લાગ્યા. 2001માં શ્રીકાંત મહાપાત્રા લિખિત ઓરિયા કૃતિ ‘સબદર આકાશ’નો ‘શબ્દોનું આકાશ’ શીર્ષકથી વર્ષા દાસે કરેલો અનુવાદ પુરસ્કૃત થયો. રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં ગિરિરાજ કિશોર લિખિત ‘પહલા ગિરમિટિયા’ના ‘પહેલો ગિરમિટિયો’ શીર્ષકથી થયેલા અનુવાદને 2007માં આ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો. એ પછી તેલુગુ, કોંકણી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, કન્નડ ઇત્યાદિ ભાષાઓમાંથી પણ ગુજરાતીમાં આવેલા અનુવાદો પુરસ્કૃત થયા.

1989થી 2020 સુધીમાં, (2013માં નહીં અપાયેલા પુરસ્કારને બાદ કરતાં) કુલ 31 પુરસ્કાર અપાઈ ચૂક્યા છે. એમાંથી 15 પુરસ્કાર અનુવાદિકાઓને ફાળે ગયા છે. વર્ષ વાર જોઈએ તો સર્વશ્રી જયા મહેતા (1992), અનિલા દલાલ (1993), પ્રતિભા એમ. દવે (1995), સુકન્યા ઝવેરી (1999), ઉષા શેઠ (2000), વર્ષા દાસ (2001), શકુંતલા મહેતા (2002), રેણુકા સોની (2003), ઉમા સંદેરિયા (2005), અરુણા જાડેજા (2010), દર્શના ધોળકિયા (2011), શાલિની ટોપીવાળા (2012), શરીફા વીજળીવાળા (2015), બકુલા ઘાસવાળા (2019) અને તાજેતરમાં જાહેર થયો એ 2020નો અનુવાદ પુરસ્કાર કાશ્યપી મહાને ફાળે ગયો છે. કાશ્યપી મહાને કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો 2020નો અનુવાદ પુરસ્કાર, મૂળ હિન્દીમાં મૃદુલા સિન્હા દ્વારા લખાયેલી ‘પરિતપ્ત લંકેશ્વરી’ નવલકથાના એ જ શીર્ષકથી એમણે કરેલા ગુજરાતી અનુવાદ માટે પ્રાપ્ત થયો છે. એ માટે કાશ્યપીબેન અભિનંદનને પાત્ર છે જ કારણ કે અનુવાદ કાર્ય માટે ભારતમાં પ્રાપ્ત થતો આ ‘કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી અનુવાદ પુરસ્કાર’ સર્વોચ્ચ પુરસ્કાર છે.

આત્મકથાનક એવી આ નવલકથામાં લંકાની રાણી મંદોદરી પોતાના સમગ્ર જીવનની

રામ-કહાણી કહે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરામાં પવિત્ર ગણાતી પાંચ મહાસતીઓમાંની એક એવી મંદોદરી આમ જોવા જઈએ તો રામાયણના સૌથી વધુ ઉપેક્ષિત પાત્રોમાંનું એક છે. પ્રસ્તુત નવલકથામાં મંદોદરી રામાયણના વિવિધ પ્રસંગોએ પોતાના મનની વાત, પોતાના દ્રષ્ટિકોણથી વાચક સમક્ષ છતી કરે છે. આવા કઠિન વિષય પર લખવું કોઈપણ સિદ્ધહસ્ત સર્જકની કલમની પણ કસોટી કરે એવું કાર્ય છે. સમગ્ર રામાયણમાં ઉપેક્ષિત પાત્ર અને આપણા સાહિત્યમાં મંદોદરી વિશે નગણ્ય એવી ઉપલબ્ધ માહિતી પણ કલમને કસોટીની એરણે ચઢાવે છે. પરંતુ મંદોદરી જેવા વિષય પર 250 પાનાનું પુસ્તક લખીને મૃદુલાજીએ એક અસંભવ કાર્યને સંભવ કરી બતાવ્યું છે.

મૂળ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં મૃદુલાજીએ લખ્યું છે એમ, જ્યારે તેઓ ‘સીતા પુનિ બોલી’ નવલકથા લખી રહ્યાં હતા ત્યારે એમના મનમાં મંદોદરીનું પાત્ર પણ આકાર લઈ રહ્યું હતું. મૃદુલાજીના સરળ સહજ અને પ્રવાહી લેખન તથા રજૂઆતને કારણે ભાવપૂર્ણ શૈલીમાં લખાયેલું મંદોદરીનું પાત્ર ખિલી ઊઠે છે. કાશ્યપીબેન કહે છે એમ, પુસ્તકની એક વિશેષતા એનું અર્પણ છે. લેખિકાએ આ પુસ્તક ‘રાવણ જેવા પતિઓને સન્માર્ગ પર લાવવાની જીદ લઈને બેઠેલી વીરાંગનાઓને’ અર્પણ કર્યું છે. આજના સમયમાં પ્રસ્તુતતા વિશે વિચારીએ તો આજે પણ આપણા સમાજમાં, આપણી આસપાસ રાવણ જેવા પુરુષો છે અને મંદોદરી જેવી પત્નીઓ પણ છે, જે આજે પણ પોતાના પતિને સન્માર્ગે દોરવા માટે કંઈ કેટલાંય સંઘર્ષ સામે ઝઝૂમતી હોય છે. આ કારણે પણ પ્રાચીન હોવા છતાં મંદોદરીનું પાત્ર અને એની કથા આજે પણ એટલી જ પ્રસ્તુત બને છે.

મૃદુલા સિન્હા હિન્દી સાહિત્ય જગતનું એક જાણીતું નામ છે. એમની કલમથી સાહિત્યની અનેકવિધ વિધાઓમાં ખેડાણ થયું છે. તાજેતરમાં એમને મરણોત્તર ‘પદ્મશ્રી’ (2021) સન્માનથી પણ પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યા છે. જીવનચરિત્રાત્મક કે આત્મકથાનાત્મક કહી શકાય એવી નવલકથાઓમાં મૃદુલાજીને ઘણી સફળતા મળી છે. એ પછી ભગવતી સીતા વિશેની ‘સીતા પુનિ બોલી’ હોય કે સતી સાવિત્રી વિશેની ‘વિજયિની’, કે પછી લંકાપતિ રાવણની રાજરાણી મંદોદરી વિશેની ‘પરિતપ્ત લંકેશ્વરી’, આ નવલકથાઓ એમના માટે કીર્તિદા કૃતિઓ બની છે.

‘સાહિત્ય અકાદમી અનુવાદ પુરસ્કાર-2020’ પહેલાં કાશ્યપીબેનને પૉલ બ્રન્ટન લિખિત ‘અ હરમિટ ઇન ધ હિમાલયાઝ’ પુસ્તકના ગુજરાતી અનુવાદ ‘હિમાલય અને એક તપસ્વી’ માટે વર્ષ 2016-17નો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા લેખિકાઓના તમામ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાંના સર્જનની શ્રેણીમાં પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે. સામાન્ય રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં કુલ 41 જેટલાં પારિતોષિક એનાયત કરે છે પરંતુ ઉલ્લેખનીય છે કે વર્ષ 2016-17માં આ પારિતોષિકોને સાહિત્ય સ્વરૂપો મુજબ જોડી દઈને 41માંથી માત્ર 19 પારિતોષિક સુધી મર્યાદિત કરવામાં આવ્યા હતા. અનુવાદ માટે ગુ. સા. પરિષદ સામાન્ય રીતે ત્રણ પારિતોષિક આપે છે - ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ, સુરેશા મઝમુદાર અને ભગિની નિવેદિતા. 2016-17માં આ ત્રણેય પારિતોષિકના બદલે માત્ર એક જ પારિતોષિક એનાયત થયું હતું એટલે પણ ‘હિમાલય અને એક તપસ્વી’ને મળેલું એ સન્માન જરા વિશેષ છે.

એક બીજા અર્થમાં પણ આ પારિતોષિક વિશેષ છે. 2016ના વર્ષમાં કાશ્યપીબેનને અચાનક ડાયાબિટીક કૂટની સમસ્યા સર્જાઈ અને એક-બે નહીં પૂરા છ મહિના સુધી ઘર અને હોસ્પિટલ વચ્ચે આવજા ચાલુ રહી. ડાબા પગમાં ફેલાઈ ગયેલા પરુને લીધે તાત્કાલિક ઓપરેશન કરવાનું થયું. ત્રણ ઓપરેશન અને પ્લાસ્ટિક સર્જરીને અંતે પગ તો બચી ગયો પરંતુ ગેંગરિનને લીધે પહેલી આંગળી ગુમાવવી પડી. આ સમયે શારીરિક વેદના અને માનસિક યાતના વચ્ચે લગભગ ડિપ્રેશનની પરિસ્થિતિ સામે ઝડૂમતા કાશ્યપીબેને હોસ્પિટલના બિછાનેથી સંપૂર્ણ પથારીવશ પરિસ્થિતિમાં પોલ બ્રાન્ટનની ભારતની આધ્યાત્મિક રહસ્યની શોધના બીજા ભાગ જેવા ‘અ હરમિટ ઇન ધ હિમાલયાઝ’ એવા પુસ્તકનો અનુવાદ હાથમાં લીધો અને પૂરો કર્યો. પછી એ લેપટોપ પર કંપોઝ કર્યો. પુસ્તકમાં અનુવાદની અનુભૂતિમાં કાશ્યપીબેને લખ્યું છે એમ, પુસ્તકના શબ્દ અને એમાં વ્યક્ત થયેલી આધ્યાત્મિકતાને લીધે તત્કાલીન પરિસ્થિતિમાં તો શાતા વળેલી જ પણ જ્યારે આ પુસ્તકનો અનુવાદ પોંખાયો ત્યારે, વિષમ પરિસ્થિતિમાં કરેલી મહેનતને પ્રભુકૃપા રૂપે મળેલા આશીર્વાદ જ ગણવા રહ્યા.

એ પછીના સમયગાળામાં ‘પરિતપ્ત લંકેશ્વરી’નો અનુવાદ થયો અને એ પણ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પોંખાયો. એક જ સમયખંડમાં, વિપરીત પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે, શારીરિક વેદના અને માનસિક યાતનાની ગંભીર સ્થિતિમાં ગુજરાતી ભાષામાં અવતરેલા બેય પુસ્તકો ‘રાજ્ય’ અને ‘રાષ્ટ્ર’ કક્ષાએ, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ અને ‘કેન્દ્રિય સાહિત્ય અકાદમી’ દ્વારા પોંખાયાની, એના અનુવાદકને, એક રીતે એના સર્જકને થયેલી અનુભૂતિ એ માત્ર કલ્પનાનો જ વિષય બની રહે છે.

કાશ્યપીબેનના વડીલો મહારાષ્ટ્રના મલકાપુરમાં વસતા. એમના દાદા દત્તાત્રેય મહા (જ. 1914-અ. 1992), એક કુશળ શિલ્પી અને શિલ્પશિક્ષક હતા. ખામગાંવમાં પંધે ગુરુજી પાસે એમણે અભ્યાસ કરેલો. 1936માં જ્યારે ગાંધીજી ખામગાંવ ગયા ત્યારે એમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં શિલ્પશિક્ષક તરીકે એમની સેવા માગી લીધી. ત્યારથી મહા કુટુંબ મહારાષ્ટ્રથી ગુજરાત આવી વસ્યું.

પહેલા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને આઝાદીની ચળવળને લીધે એ બંધ થતાં સાબરમતી આશ્રમ એમનું ઠામઠેકાણું બન્યા. કન્યાશાળાના પ્રાચાર્ય તરીકે સેવાઓ આપી. તત્કાલીન ‘ગાંધી આશ્રમ’ના દત્તા મહાએ તૈયાર કરેલા ચિત્રોની પુસ્તિકા એ ચિત્રો વિશે કાકાસાહેબ કાલેલકરે લખેલી નોંધ સાથે પ્રગટ થઈ હતી. કન્યાશાળાના પ્રાર્થના ખંડમાં આજેય એમણે તૈયાર કરેલું ‘દેવી સરસ્વતી’નું ચિત્ર યથાયોગ્ય રીતે સચવાયું છે. એમણે તૈયાર કરેલું પ્રખ્યાત ‘ત્રણ વાંદરા’નું શિલ્પ આજેય ગાંધી આશ્રમના પ્રવેશદ્વાર પાસે જર્જરિત થયું હોવા છતાં અડીખમ છે. એવું જ એમણે તૈયાર કરેલું એક બીજું - ભિક્ષા માગતા ભિક્ષુકનું ‘માધુકરી’ શિલ્પ, બચુભાઈ રાવ, રવિશંકર રાવળ, ધીરુ પરીખની સમજસૂઝ અને માવજતથી પ્રખ્યાત થયેલા અને હાલ પ્રફુલ્લ રાવલના તંત્રીપદે પ્રસિદ્ધ થતાં ‘કુમાર’ સામયિકના ‘માધુકરી’ વિભાગમાં આજેય પ્રગટ થાય છે.

ગાંધીજીના અંતેવાસી તરીકે રહેલા દત્તુ દાદાનો કૌટુંબિક કલાવારસો ધરાવતા કાશ્યપીબેનને પણ ગાંધી આશ્રમમાં ઉછરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. દાદાની કલા અને પિતાના વાંચનના સંસ્કારને લીધે એમનું પાથેય બંધાયું. દત્તુદાદાના તત્કાલીન આઝાદીના

લડવૈયા સાથેના પત્રવ્યવહાર વખતે કાશ્યપીને પર્સનલ આસિસ્ટન્ટ તરીકે લલિયા બનવાની તક મળી જે અનુભવે એમના ઘડતરમાં ઘણો ભાગ ભજવ્યો.

આજે આપણે આઝાદીનો અમૃત મહોત્સવ ઉજવી રહ્યાં છીએ ત્યારે એ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના મૂળમાં રહેલા દત્તુદાદા જેવા સ્વાતંત્રસેનાનીઓને પણ આપણે યાદ કરવા જોઈએ. કન્યાશાળાના પ્રાર્થય તરીકે નોકરી પૂરી થતાં તરત જ એમણે પોતાને મળેલું શિક્ષક નિવાસમાંનું ઘર ગાંધીઆશ્રમના વ્યવસ્થાપકને સુપ્રત કરી દીધું અને ત્યારે વિકસી રહેલા ચાંદલોડિયા વિસ્તારમાં જઈ વસ્યા. આજે પણ દત્તા મહાના બે દીકરાઓ - પ્રકાશભાઈ અને વાસુદેવભાઈ, આ વિસ્તારમાં જ રહે છે.

વાસુદેવભાઈ એ કાશ્યપીબેનના પિતા. કાશ્યપીબેનને વાંચનસંસ્કારનો વારસો એમના તરફથી મળ્યો છે. નાની ઉંમરમાં મોટા મોટા સાહિત્યકારોના પુસ્તકો એકીબેઠકે, સમજ પડે કે ન પડે, પણ વાંચી જવા એ મોટી સિદ્ધિ છે. ‘પુત્રીના લક્ષણ પારણામાં’થી જ જાણે જોઈ ચૂક્યાં હોય એમ વાસુદેવભાઈએ કાશ્યપીબેનની એ વાંચનસિદ્ધિ માટે પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પૂરાં પાડ્યાં અને કાશ્યપીબેનની વાંચનતૃષ્ણને છીપાવવા માટે ઉત્તમ પુસ્તકો ઉપલબ્ધ કરાવ્યાં, ઘરે વસાવ્યાં અને વંચાવ્યાં. કદાચ, આ શબ્દનું સાંનિધ્ય જ કાશ્યપીબેનને પછીથી પત્રકારત્વ અને સાહિત્યના માર્ગે છેક અનુવાદકર્મ સુધી દોરી ગયું.

જોકે શબ્દના સાહચર્યમાં રહેરહે કાશ્યપીબેને 1997માં એકાઉન્ટસી અને સ્ટેટેસ્ટિક્સ વિષયો સાથે નવગુજરાત કોલેજમાંથી ફર્સ્ટ ક્લાસ સાથે વાણિજ્યશાસ્ત્રમાં સ્નાતકની પદવી મેળવી. દત્તા મહાના વારસાને લીધે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફનું ખેંચાણ હોય એ સ્વાભાવિક જ છે, એટલે વધુ અભ્યાસ માટે ત્યાં પ્રવેશ મેળવવાનું નક્કી કર્યું. પણ, કમ્પ્યૂટર વિજ્ઞાન અને પત્રકારત્વ, એ બેમાંથી કયા વિષયમાં પ્રવેશ લેવો એની અવઢવ હતી. આખરે નિયતિએ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. પછી બે વર્ષમાં, 1999માં પારંગત અને ત્યારબાદ બે વર્ષમાં 2001માં અનુપારંગત કક્ષાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. પારંગત કક્ષાએ ‘પસંદગીના આઠ પ્રમુખ ગુજરાતી દૈનિકો - ગુજરાત સમાચાર, સંદેશ, જનસત્તા, સમભાવ, ગુજરાતમિત્ર, ફૂલછાબ, સમકાલીન અને મુંબઈ સમાચારમાં પ્રગટ થતાં ચર્ચાપત્રો’ વિશે અને અનુપારંગત કક્ષાએ ‘નર્મદા યોજનાના વિકાસલક્ષી પ્રકલ્પ નિમિત્તે ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં વિકાસલક્ષી પત્રકારત્વ’ વિશે શોધનિબંધ લખ્યા.

આ અરસામાં જ કાશ્યપીબેને અનુવાદના પ્રકલ્પ કરવાનું શરૂ કર્યું. જોકે વિદ્યાપીઠમાં પત્રકારત્વના અભ્યાસ દરમિયાન પણ સોર્સ મટિરિયલ્સ અંગ્રેજી અને હિન્દી ભાષામાં જ ઉપલબ્ધ હોય અને પરીક્ષા ગુજરાતી ભાષામાં આપવાની, એટલે એ માટેની નોટ્સ બનાવવા નિમિત્તે પણ અનુવાદકાર્યની ઔપચારિક શરૂઆત તો થઈ જ ગઈ હતી.

સૌથી પહેલા અનુવાદ તરીકે કાશ્યપીબેન જેને પોતાની ‘આઈ-ભાષા’ કહે છે એ મરાઠી ભાષામાંથી એક અલભ્ય ગ્રંથનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનો થયો. પ્રથમ જ્યોતિર્લિંગ એવા સોમનાથ મહાદેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા વખતે પૂજાવિધિ કરાવનારા આચાર્ય તર્કતીર્થ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી જોષીએ જે વિધિ કરી હતી એ સહિત કેટલીક વિગતો ઉમેરીને ગૌતમ બુવા પાઠકે મરાઠી ભાષામાં ‘સોમનાથ તીર્થ’ (1959) પુસ્તક લખ્યું હતું. સોમનાથ ટ્રસ્ટ તરફથી એ ઘટનાની સુવર્ણજયંતિ નિમિત્તે વિશેષ સ્મૃતિ તરીકે આ પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રગટ કરવાનો હતો.

દેવાધિદેવ મહાદેવના સીધા આશીર્વાદ જેવું આ પુસ્તક સામેથી આવી મળ્યું અને એનો સમયસર અનુવાદ (2001) થયો અને તત્કાલીન પ્રધાનમંત્રી અટલબિહારીજી વાજપેયીના હસ્તે 31 ઓક્ટોબર, 2001ના રોજ એનું વિમોચન પણ થયું.

કાશ્યપીબેનના અનુવાદ પ્રકલ્પોની યાદી પર એક નજર કરીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે ‘સોમનાથ તીર્થ’ના અનુવાદ પછી સતત અનુવાદ કાર્ય ચાલતું રહ્યું છે, પત્રકારત્વની નોકરી સાથે પણ. 1997થી 2004 અને 2008થી 2010, એમ બે તબક્કે એમને મુખ્ય પ્રવાહમાં સક્રિય પત્રકારત્વની નોકરી દરમિયાન જયાહિંદ દૈનિક, સખી સામયિક, ઈન્ડિયા ઈન્ફો ડોટ કોમ પોર્ટલ, ગુજરાત ટાઇમ્સ-યુએસએ, દિવ્યભાસ્કર, સંદેશ સાથે અનેકવિધ ભૂમિકામાં સંકળવાનું બન્યું. વચ્ચે થોડોક સમય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સંદર્ભ સહાયક તરીકે સંશોધન-લેખ કાર્ય પણ કર્યું. જે દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ ખંડ-5 અને ખંડ-6માં 65 ઉપરાંત અધિકરણો પણ લખ્યાં. કાશ્યપીબેન પત્રકારત્વના શિશ્નજ્ઞ સંદર્ભે અમદાવાદ સ્થિત ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગુજરાતી વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી સંલગ્ન હીરામણિ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ અને હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે પણ સંકળાયેલા રહ્યાં છે.

આમ તો 2001થી 2021 સુધીના બે દાયકામાં કુલ 225 ઉપરાંત પુસ્તકોનો અનુવાદ કરી ચૂકેલાં કાશ્યપીબેનને નામે 65 ઉપરાંત મહત્ત્વના પુસ્તકો બોલે છે. એમાં મરાઠીમાંથી 6, હિન્દીમાંથી 29 અને અંગ્રેજીમાંથી 21 અનૂદિત પુસ્તકો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે, જેમાં ‘તૃતિય નેત્ર’ (2018), ‘શંકરાચાર્ય’ (2013), ‘વિવેકાનંદ’ (2014), ‘કથા ચાણક્ય’ (2017), ‘ધ પાવર ઓફ હેબિટ’ (2020) જેવા પુસ્તકો ખાસા લોકપ્રિય રહ્યાં છે. કાશ્યપીબેને ‘મહારાજ ભગવતસિંહજી’ (2007), ‘સમર્થ સ્વામી રામદાસ’ (2008) અને ‘ગુરુદયાળ મલિક’ (2011) જેવા ત્રણ બાળભોગ્ય જીવનચરિત્ર અને ‘રેલપેલ સિનકી’ (2015) નામે એક બાળવાર્તાઓના પુર્નલેખનનું પુસ્તક પણ આપ્યું છે. વચ્ચે કોરોનાકાળની કપરી પરિસ્થિતિને લીધે વિશ્વભરમાં જે પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ હતી એની અસર પ્રકાશન પ્રવૃત્તિને પણ થઈ છે. અત્યારે કાશ્યપીબેનના ત્રણેય ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં અનૂદિત ‘પોલિટિકલ ડાયરી’, ‘મૃત્યુજંય ભારત’, ‘આનંદમઠ’, ‘અશ્વત્થામા’, ‘ઉત્તરવાહિની નર્મદા પરિક્રમા’ જેવા કુલ 24 પુસ્તકો શીઘ્ર પ્રકાશ્ય છે.

વર્ષ 2011થી માત્ર પોતાના રસરુચિને પોષવા અને મનપસંદ પુસ્તકો સાથે ઉત્તમ સમય વ્યતિત કરવાના શુભાશય સાથે શરુ થયેલી અનુવાદયાત્રાને, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અનુવાદ પારિતોષિક’ અને ‘કેન્દ્રિય સાહિત્ય અકાદમી અનુવાદ પુરસ્કાર’થી પોંખવામાં આવી ચૂકી છે ત્યારે હજુ પણ કાશ્યપીબેન દ્વારા આપણને મરાઠી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાંથી ઉત્તમ અનુવાદ પ્રાપ્ત થાય એવી અપેક્ષાઓ સાથે એમના કાર્ય-મંત્ર મુજબ એમના દરેક અનુવાદ એમના માટે નિરંતર આનંદ-ઉત્સવનું પર્વ બની રહ્યો એવી શુભેચ્છાઓ...

હા, ગિરીશ ભટ્ટ હજી વાર્તાઓ લખે છે...

મોહન પરમાર

શ્રી ગિરીશ ભટ્ટનો આઠમો વાર્તાસંગ્રહ 'બે તારીખો વચ્ચે' હાથમાં આવ્યો ત્યારે મને સહેજે પ્રશ્ન થયો કે શું, ગિરીશ ભટ્ટ હજી વાર્તાઓ લખે છે? - આવું કુતૂહલ થવાનું કારણ એટલું જ કે આ વાર્તાકારના આઠ આઠ સંગ્રહો પ્રગટ થવા છતાં મને લાગે છે કે એમની કદર ઘણી ઓછી થઈ છે. જે રીતે મન મૂકીને એમની વાર્તાઓ ખોલી આપવી જોઈએ તેવું થયું નથી. આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાંથી પસાર થતાં મને લાગ્યું છે કે એમની વાર્તાઓની રીતરસમ મને આગવી લાગી છે. આગવી એ અર્થમાં કે એમની વાર્તાઓ લખવાની રીત પ્રારંભ, મધ્ય કે અંત - એમ ક્રમશઃ નથી. વાર્તાનો પ્રારંભ કર્યા પછી એ વાર્તાના તંતુઓને ઉલટસૂલટ કરીને વાર્તાનો પીંડ બાંધે છે. એમ કરવામાં તેઓ ભાવકનો પૂરતો ખ્યાલ રાખે છે, ભાવકને વાર્તા પહોંચે છે તેને હું આ વાર્તાકારની સિદ્ધિ ગણું છું.

તો, 'બે તારીખો વચ્ચે'ની ચૌદ વાર્તાઓ મને પહોંચી છે. આ બધી વાર્તાઓનું સમાજદર્શન મને કુતૂહલપ્રેરક લાગ્યું છે. અહીં પાત્રોની વિવિધ ચેષ્ટાઓ દ્વારા વાર્તાઓ ઊઘડતી-ખૂલતી આવે છે. સમાજના કેટલાક વણખેડાયેલા ઠલાકા આ સર્જકની નજરે ચડ્યા છે. આ ઠલાકાઓની વિશિષ્ટતા કે પરિવેશને તાદૃશ્ય કરવાનું એમણે ટાપ્યું છે. પાત્રોની ચેષ્ટાઓમાંથી ઊભરતા સંવેદનમાં એમને રસ છે. એટલે આવા સંવેદનાત્મક આવેગો પ્રગટ કરતી થોડી વાર્તાઓ વિશે વાત કરવા ધારું છું.

પ્રથમ વાર્તા 'બે તારીખો વચ્ચે' હિરોસીમા પર અમેરિકાએ બોમ્બ ફેંક્યો તે સમયની ઘટના છે. 6, ઓગસ્ટ-1945થી 9, ઓગસ્ટ-1945, આ બે તારીખો વચ્ચેના સમયગાળા દરમિયાન બનતી ઘટનાઓને લેખકે કુશળતાપૂર્વક આલેખી છે. નાગાસાકી જતી બસમાં સાઈઠ વર્ષના શ્રીમાન કોસિજ અને અપ્રતિમ સૌંદર્ય ધરાવતી સ્ત્રી તુનાકી પાસપાસે બેઠાં છે. તુનાકી મનોરંજનશાળામાં જોડાવા નાગાસાકી જઈ રહી છે. તો સંતપુરુષ જેવા દેખાતા કોસિજ ધર્મદીક્ષા લેવા નાગાસાકી જઈ રહ્યા છે. એકાએક આકાશમાં ઝબકારો થાય છે. તુનાકી નાના છોકરાની જેમ કોસિજને વળગી પડે છે. કોસિજ એની પીઠ પસવારીને કહે છે, 'ગભરાતી નહિ, હું તારી સાથે છું.' - આ પ્રસંગ 6, ઓગસ્ટનો છે. 7 ઓગસ્ટના રોજ રાત્રિરોકાણ દરમિયાન તાવથી તરફડતી તુનાકીની કોસિજ સેવા કરે છે. તુનાકીને કોસિજ સંતપુરુષ જેવા લાગે છે. 8 ઓગસ્ટના રોજ તુનાકી અકુરાના ઘેર જાય છે. અકુરા એને પરપુરુષ સાથે એક રૂમમાં ન રહેવાય એમ કહીને ચેતવે છે. પણ તુનાકી તો કોસિજથી ખાસતી પ્રભાવિત છે. એને વિશ્વાસ છે કે કોસિજ જેવા ભદ્રપુરુષ સાથે રહેવામાં વાંધો નહિ આવે. પણ 9 ઓગસ્ટના રોજ એની ધારણા ખોટી પડે છે. 'તુનાકી, તને પામી શકું તો નથી લેવી દીક્ષા,

નથી થવું સંત...’ તુનાકી કોસિજીની કામેચ્છાને ગુરસો કરીને ઠુકરાવે છે. ‘આગળ વધશો તો ઢારાકીરી કરીશ.’ સામાન લઈને એ અકુરાના ઘેર જતી રહે છે. બસ ઊપડવાના સમયે એને સમાચાર મળે છે કે કોસિજીએ ઢારાકીરી (આત્મહત્યા) કરી. બધા સમજે છે કે હિરોશમાના વિનાશથી એ વ્યગ્ર હતા. જેને કારણે એમણે ઢારાકીરી કરી. બધા હજી તો બસમાં બેઠાય નથી ત્યાં નાગાસાકી પર અગન-જવાળાઓ સળગી ઊઠે છે. સર્વનાશ, મૃત્યુતાંડવ, રાખના ઢગલા - કોસિજીના મૃત્યુને કારણે રોકાઈ જવું પડ્યું, ને સૌ બચી ગયા તેવું બધાને લાગે છે. સાચે જ કોસિજી સંતપુરુષ હતા. પણ તુનાકીને ખબર હતી તે માણસ હતા, માટીના માણસ... બે તારીખો વચ્ચે ઘટેલી ઘટનાનું લેખકે બખૂબી આલેખન કર્યું છે.

ટૂંકા ટૂંકા વાક્યો સાથે ‘બાપ’ વાર્તાનો પિંડ બંધાય છે. કથાનાયક પોતાના બાપનું અસ્થિવિસર્જન કરવા નર્મદાકિનારે આવ્યો છે, પણ બાપે જિંદગીભર માને પરેશાન કરી છે તે ઘટનાઓ એ ભૂલી શકતો નથી. બાપ પ્રત્યે ભરપૂર નફરત છે. પત્નીએ કહ્યું; જુઓ; ના વેર રખાય બાપ સાથે...’ અચાનક આવી ચડેલાં વૃંદામાસી એને ઉશ્કેરે છે; ‘બેટા, કરી નાખ અસ્થિવિસર્જન. બસ, મુક્ત થઈ જા બાપથી... આવેશપૂર્વક લોઠો ભીંસીને એ માટીપાત્ર દૂર ફેંકીને હળવાશ અનુભવે છે. છેલ્લે નદીના જળમાં મોં ધોવા માટે એ નીચો નમી, બે હાથ ફેલાવીને જળનો ખોબો ભરે છે ત્યાં ખોબામાં બાપનો ચહેરો જુએ છે. લેખકે આ ક્ષણોનું વર્ણન ખૂબ ચીવટથી કર્યું છે. ‘ક્યાં તેનો ચહેરો હતો? ખોબામાં બાપનો ચહેરો હતો. તેનો ચહેરો બાપના ચહેરા જેવો બની રહ્યો હતો.’ અહીં વાર્તાકારે વાર્તાના આંતરસત્ત્વને કુનેહપૂર્વક રજૂ કર્યું છે. આ કુતૂહલપ્રેરક સંવેદન જ વાર્તાનો આધાર બની રહે છે.

‘બે બહેનો’ એકબીજીની તકેદારી રાખતી બે બહેનોની કથા છે, પાંચ માણસનું કુટુંબ. બે બહેનો, મોટી ગિરા અને નાની ગરિમા. વાર્તાના પ્રારંભે નાની ગરિમા કાંઈક ખુશખબર લાવી છે. ગિરાને એમ કે એના માટે કોઈ છોકરાની વાત લાવી હશે. તે વખતે ગિરા અતીતમાં ભૂલી પડે છે. બાપ ઘરનું પૂરું કરતા. પણ લકવો થયો એટલે ગિરાને જોબ કરવી પડે છે. ગિરા ત્રીસની અને ગરિમા છવ્વીસની છે. વાર્તામાં આ રીતે અતીત ખોલીને લેખક ગરિમા જે ખુશખબર લાવી હતી તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. રામપ્રસાદ નામના ખાદીભંડારમાં કામ કરતા યુવક સાથે મોટીબહેન ગિરાને પરણાવવાનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. સવાર સુધીમાં ‘હા’નો જવાબ જોઈએ તે પ્રકારની તાકીદ પણ ખરી. ગિરા જ્યાં જોબ કરતી હતી તે પુરુષ એને અડપલાં કરીને પજવતો હતો. એનાથી હવે મુક્તિ મળવાની હતી. એ રામપ્રસાદ સાથે પરણવા માટે તૈયાર થાય છે. પણ નાની ગરિમાને જે જોબ મળવાનો હતો તે પેલા પુરુષના હાથ નીચે, ગિરા તે જાણીને રામપ્રસાદ સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડે છે. આ દૃશ્યો લેખકે આ રીતે અંકન કર્યાં છે: ‘દેહમાંથી એક લખલખું પસાર થઈ ગયું. આ જોબ મળી નાનીને? તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ અનેક દૃશ્યો તગતગવા લાગ્યાં, એ પુરુષ ને નાની! નો, નો, નેવર! ને મોટીએ હતી એટલી શક્તિ એકઠી કરીને કહી દીધું હતું; ‘નાની, નથી કરવી જોબ. તું જ પરણી જા એ રામપ્રસાદને. મારી આજ્ઞા છે તને!’ તો બે બહેનોની પરસ્પર લાગણીઓ લેખકે સરસ રીતે વ્યક્ત કરી છે.

‘અપરાધ ભાવ’ વાર્તામાં પાંત્રીસ વર્ષની સુહાસિનીનો અપરાધભાવ કઈ રીતે ફેરબદલ થયો તેનું નિરૂપણ છે. સુમન નામના યુવક સાથે એ પ્રેમમાં છે. એ સુમન સાથે પરણવા માગતી હતી. પણ જુદી જ્ઞાતિનો હોવાથી પિતા ઈન્કાર કરે છે. સુહાસિની સુમનને ફોન કરીને કહી દે

છે કે હું તારી અપરાધી છું. તારી સાથે લગ્ન નહિ કરી શકું. આ અપરાધભાવ એને પીડા આપે છે. બીજી બાજુ સુહાસિની સુમનને પ્રેમ કરે છે તેવું જાણ્યા પછી પિતા ખૂબ જ નારાજ અને દૂભાયેલા છે. વાર્તાને અંતે સુહાસિનીને જાણ થાય છે કે સુમન તો ઘણી છોકરીઓ સાથે જોડાયેલો છે અને પોતાની સાથે તો માત્ર ટાઈમપાસ કરતો હતો. આ સમયે એના અંતરમાં એક નવો અપરાધભાવ જાગે છે, પિતાને દૂભવ્યા તેનો. આ સંવેદન સુહાસિનીના ભીતરમાંથી પ્રગટ્યું હોવાથી સહજ લાગે છે.

‘એક હતો બાગરી’માં પ્રમોશનના અજાણ્યા સ્થળથી કંટાળેલા કથાનાયકની બાગરી દ્વારા રહેવાની સગવડ થાય છે.ત્યારે કથાનાયક માટે બાગરી પોતાનો સહારો બની રહે છે. પણ બહારગામ ગયેલા બાગરીની ડાયરીમાં કથાનાયક માટે બાગરીએ વાપરેલા શબ્દો; ‘દેવદૂત બનકે આયે. મુજે બચા લિયા. સડ રહા થા એક કોને મેં...’ પરસ્પર કથાનાયક અને બાગરી જાણે આ અજાણ્યા સ્થળે એક બીજાને ઉગારી રહ્યા હતા, જીવાડી રહ્યા હતા... અંત સારો છે.

‘છેલ્લી ઘડી’ યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં ઘાયલ થયેલા સૈનિકની આ કથા છે. એ મૃત્યુ તરફ સરકી રહ્યો છે. ગર્ભવતી પત્ની પારોની એને ખૂબ યાદ આવી રહી છે. પારો જ્યાં સુધી ન આવે ત્યાં સુધી સૈનિકની છેલ્લી ઘડી સુધરી શકે તેમ નથી. પારો આવવાની કોઈ શક્યતા નથી. દેશ સેવા કરનારની આખરી ઈચ્છા સંતોષવાની હતી. નર્સ સુરતા પારો બનીને સૈનિક પાસે જઈને પારો મળ્યાની પ્રતીતિ કરાવે છે. એક સૈનિકની છેલ્લી ઘડી સાચવી શકેલી સુરતાની નાટકીય ચેષ્ટા ધ્યાનાર્હ છે.

આ સંગ્રહની બધી વાર્તાઓ ભલે નીવડી ન આવી હોય, પણ લેખકની સર્જનશક્તિના ચમકારા ભાવકને તૃપ્ત કરે તેવા છે. ‘પ્રારંભમાં ‘શું, ગિરીશ ભટ્ટ હજી વાર્તાઓ લખે છે?’ તેવું મને જાગેલું કુતૂહલ; આ વાર્તાઓમાં પ્રવેશ્યા પછી કુતૂહલ પાસાફેર થયું છે: ‘હા, ગિરીશ ભટ્ટ હજી વાર્તાઓ લખે છે...’

[‘બે તારીખો વચ્ચે’ ગિરીશ ભટ્ટ, પ્રકાશક: લટૂર પ્રકાશન, 3, શાંતિનગર સોસાયટી, 2273 - હિલડ્રાઈવ, ભાવનગર-364001, પ્રથમ આવૃત્તિ: 2019, કિંમત: રૂ. 180-00, પૃષ્ઠ: 136]

ભીતરની ભોંયમાંથી ઝમતું શબ્દ જળ | દીવાન ઠાકોર

[કાવ્ય સંગ્રહ: ‘વાસણ’ કવિ રવીન્દ્ર પારેખ, પ્રથમ આવૃત્તિ 2020. પ્રકાશ-સાહિત્ય સંકુલ, સુરત. કિંમત રૂ. 250. પેઈજ 224.]

કવિ શ્રી રવીન્દ્ર પારેખનો આ દસમો કાવ્ય સંગ્રહ મળે છે. સંગ્રહના અછાંદસ કાવ્યોમાં ચિંતન, સંવેદન, આકોશ, ચૈતસિક સ્ફુલીન્ગો, એષણા, સ્વની શોધ, કાવ્યત્વની ખેવના અને પરિભાષા પ્રગટ થાય છે. પ્રતીકો, કલ્પનો, વ્યંજના દ્વારા પ્રગટતી ચૈતસિક અનુભૂતિ સંગ્રહની વિશિષ્ટતા ગણાય છે. દરેક કાવ્ય વિશેષ દશ્ય સાથે ભાવક ચિત્તને સ્પર્શે એ ઘટના નોંધનીય છે.

ધરતીને જુદી રીતે ઓળખાવતા કવિ સ્વપ્નને સત્ય કહે. ‘બાપ રે!’ કાવ્યમાં પિતા-પુત્રને જોડતી કડીને જોડવા મથે. મૃત્યુને લગતા પાંચ કાવ્યોમાં મુક્તિની ઝંખના પ્રગટે, સાથે મૃત્યુના જન્મનું ગૂઢ રહસ્ય મળે. ‘શીંગ’ કાવ્ય ખાલીખમ અસ્તિત્વના પ્રતીકરૂપે આવે. ‘બાપુને’ કાવ્યમાં વિન્ધ્યાયાની વેદના મલે તો ‘સ્વરૂપ’ કાવ્ય જુદી ભૂમિકાએ સ્વની ઓળખ છતી કરે. ‘વિકલ્પ’ જેવા કાવ્યો પ્રશ્નો લઈને આવે. ‘કચરાપેટી’ કાવ્ય વસ્તુપ્રધાનતાને ઓગાળી નાંખતા પરિણામ તરફ આંગળી ચીંધે. માને સંબોધીને રચાયેલા કાવ્યો માનો મહિમા કરે. સ્થળ સંદર્ભે રચાયેલા કાવ્યોમાં કવિકર્મ જુદી આત્મા પ્રસરાવે છે. તેમાં સ્થળનો મહિમા થયો છે, સાથે સર્જક-અનુભૂતિએ દોરેલા ચિત્રો કાવ્યને વધુ આસ્વાદ્ય બનાવતા જણાય. ‘સુરત: કાલનું અને આજનું’ કાવ્ય સુરતના ભૂતકાળ અને વર્તમાનની તુલના કરે ત્યારે સુરત શહેરનો એક નવીન આલેખ મળે. ‘40 અપ બાંદ્રા’, બાળસહજ કુતૂહલનો પરિચય આપી રમણીય દશ્યો સાથે અંતની પંક્તિઓ આંખમાં ખૂંચતી કાંકરી જેવી વેદના સર્જ. ‘સાબરમતી’ કાવ્ય અમદાવાદની ઓળખ જુદી રીતે આપે. ‘લોનાવાલાથી...’ કાવ્ય પ્રકૃતિને અદ્ભૂત રીતે દર્શાવી, બીજા ઈગિતો વડે અતિવાસ્તવ દશ્યો સર્જ. ‘ચોરવાડ’ કાવ્યમાં ફીણોટાતો દરિયો લોહીઝાણ અનુભૂતિ આપે. આ પ્રકારના અન્ય કાવ્યોમાં સ્થળ વિશેષતા સાથે કવિકર્મ અનુભૂતિ રૂપે મળે, તેથી ભાવક ચિત્ત ક્ષુબ્ધ થાય. કવિ બકરીબાઈ, કીડી, ગદેડો, ઈયળ જેવા કાવ્યોમાં ચિત્રકારની નજરે સંવેદનપૂર્ણ ચિત્ર દોરે છે, ત્યારે કવિએ સર્જેલી બકરી વહાલી લાગેલ. ગદેડાને માણસ કરતાં વધારે ગુણ આપી શકાય. અદ્વૈત, ધર્મ, કૃષ્ણાને, પક્ષતીર્થ જેવા કાવ્યોમાં કટાક્ષની તીક્ષ્ણ ધાર વાગે. પ્રશ્નો વડે કવિ કૃષ્ણને મૂંઝવે. આવર્તનો સર્જતું ‘પક્ષીતીર્થ’ કાવ્ય લયની વિશિષ્ટતા દ્વારા પ્રગટે છે. ‘પોસ્ટમેન’ કાવ્ય અભાવને છતો કરે.

‘સત્યવાન’ કાવ્ય વિશેષ રીતે સત્યવાનની વેદના આલેખે છે. અહીં સાવિત્રી નથી સત્તુ છે. ભૂતકાળની કથા વર્તમાનને જોડે ત્યારે વેદનાનો પાશ એજ રહે.’ પાડાની તગતગતી અંગારશી આંખો પર છેલ્લું તારીખિયું ચોંટી ગયું છે.’ પંક્તિ વિશિષ્ટ કલ્પન દ્વારા કાવ્યને આસ્વાદ્ય બનાવે. ‘સેલ્સમેન’ કાવ્યમાં કવિતાને પક્ષે રહેલો કવિ, કવિની સામે ઊભો રહે છે. ‘વાસણ’ કાવ્ય જુદી અનુભૂતિ સાથે વ્યક્તિ ચિત્રો ઊપસાવે. એક જુદા વિસ્મયનો પરિચય ‘વાસણ’ કાવ્યમાં મળે. દરેક કાવ્ય પંક્તિ કથાને આલેખે તે રસપ્રદ ગણાય. અંતમાં ચમત્કૃતિ દર્શાવતી પંક્તિમાં પાત્રનું સ્વરૂપ રૂપાંતર કાવ્યને નવી ઊંચાઈ આપે છે. ‘છેલ્લો દિવસ’ કાવ્યમાં સમયને કોટની જેમ ઉતારી શકાય એવું કવિ ઈચ્છે છે. ‘સ્કૂલ’ કાવ્ય શિક્ષિકાની વેદનાને વાચા આપે. ‘ધૂળ’ કાવ્ય વૃક્ષનો મહિમા કરે. ‘હોત’ કાવ્ય અશરીરી થઈ એવી સુગંધ માંગે છે જેમાં શરીર ન્હોય છતાં સુગંધ માણી શકાય. ‘ભગવાન ભરોસે’ કાવ્ય પરસ્પરાવલંબન નથી ત્યાં પ્રશ્ન છે એમ કહે. ‘ફેર’ કાવ્ય વિચારમાંથી પ્રગટતું જણાય. ‘અડધા શરીરે’ કાવ્ય જેવા બીજા કાવ્યોમાં કવિ શરીરના ન હોવાના વિકલ્પને રજૂ કરે ત્યારે કાવ્ય અધ્યાત્મ તરફ દોરી જતું જણાય. અહીં કાવ્ય ચિંતન ચૈતસિક પ્રવાહને ઝીલવતું લાગે. ‘તું’ કાવ્યમાં ‘મારે મન કવિતા એટલે શબ્દકોષની બહાર અર્થ પામતી તું!’ કહી કવિ ભાવક મનમાં ઉતરવા મથે છે. જ્યાં શબ્દની હદ પૂરી થાય ત્યાંથી કવિતા આગળ વધે એમ કહી શકાય. અલબત્ત કવિતાએ શબ્દના માધ્યમથી જ પ્રગટ થઈને શબ્દને અતિક્રમી જવાનું છે. ‘ચગડોળ’ કાવ્ય શબ્દાનુપ્રાસની સાથે લયની એકરૂપતા સાધીને ચગડોળની ગતિનું વાહક બની જુદી અનુભૂતિ સર્જે છે. ‘એક

અ કવિતા'માં પ્રગટતો ખાલીપો, ઝુરાપાનું મૃત સ્વરૂપ શબ્દ બનીને ઊપસી આવે છે, તેથી 'આ પહાડો તે તને નહીં પામી શકેલ મારા અસંખ્ય પૂર્વજન્મોના શાપિત મૃતદેહો છે.' જેવું ધારદાર કલ્પન મળે છે.

'સ્વ-રૂપ' કાવ્ય 'અનંત અરૂપ મને પોતાનામાં ભેળવી લેવા આક્રમક છે અલગ છું ત્યાં સુધી છું.' જેવી પંક્તિઓ ઉપનિષદ વાક્યની લગોલગ ઊભી રહે છે. 'અડધા શરીરે' કાવ્યમાં સ્મૃતિ અને સ્પર્શ જીવનનો અંશ બનીને સર્જાતી અવઢવની વાત કરે છે. 'જિંદગી' કાવ્ય જીવનની વિધેયાત્મકતાને વ્યક્ત કરે છે. એમાં આવતું તરબૂચનું પ્રતીક પ્રભાવી છે. 'શ્વાસ'માં કવિ નાજુક હયાતીનો પ્રશ્ન છેડે છે.

કેટલાંક કાવ્યો નારીચેતનાના પ્રશ્નો અને સંવેદના લઈને આવ્યા છે. 'દીવાસળી' કાવ્યમાં દીવાસળી કરુણનું, વેદનાનું પ્રતીક બને. 'સ્મશાનમાં' જન્મથી મૃત્યુ સુધીની વેદનાનો આલેખ મળે છે. 'લેતી જા' કાવ્યના વિધાન વાક્યોમાં સ્ત્રીની કરુણતા આલેખી છે. જવાળાઓ કાવ્ય ઓછાં શબ્દમાં વેદનાનું ચિત્ર રચે છે. ફરક, સ્ત્રી એટલે જ, પત્ર, સમાજ, ભૂણની ઉક્તિ, 'મેશ' જેવા કાવ્યોમાં વ્યંજના દ્વારા સ્ત્રીને પીડાને શબ્દદેહ મળ્યો છે.

'રાયસિંગપુર' કાવ્યમાં હાથમતી નદીના સ્વરૂપ રૂપાંતરની ગાથા મળે. 'તું નહિ વહેલું આંસુ છે -' એમ જુદી દિશા દર્શાવે. 'રઝળપાટ' કાવ્ય કવિની વિડંબના દર્શાવે છે. 'હરિદ્વાર' કાવ્યમાં ગંગા ઘાટ તાદૃશ્ય થાય. 'સવાર'માં કવિની કુંઠ પ્રગટ થાય ત્યારે વિવિધ કલ્પનો મળે. 'વિદાય' એવું જ એક અનંત શોધનું કાવ્ય બને છે. 'જતન' કાવ્ય નિજી સંવેદના, જરૂરિયાત, હોવાપણું દર્શાવે છે, ત્યારે તે વિશેષ રીતે ભાવકને સ્પર્શ છે. જગદીપ સ્માર્તના ચિત્રો સંદર્ભે રચાયેલા કાવ્યો અનુત્તર રહેવા સર્જાયેલા પ્રશ્નો આપણને સર્જનાત્મક ભોંય સમક્ષ ઊભા કરે છે, ત્યાં મૂઢ શા આપણે જોતાં રહીએ છીએ. એમાં 'પતંગોત્સવ' કાવ્ય જુદી રીતે પતંગોના માધ્યમથી વિસ્મય જગતમાં ખેંચી જાય છે. 'આંગણે' કાવ્યમાં 'આકાશમાંથી તારાઓ વિણતી સવાર આવે છે.' જેવી પંક્તિ સ્મરણમાં સદા રહેશે.

સમગ્ર કાવ્યોમાંથી પસાર થતાં કવિએ સાધેલી શબ્દશક્તિ વિવિધ કલ્પનો રૂપે અને પ્રતીકોરૂપે પ્રગટતી જોવા મળે છે. કવિનું અંતઃસ્થલ ઉભરતા કૂવા જેવું છે. વિવિધ પ્રયુક્તિઓ શબ્દચિત્રો દોરે છે. ભાવના આરોહ અવરોહ, લયના માધ્યમથી કાવ્યમાં પ્રગટ થતી સ્વકીય અનુભૂતિ છેક ભાવક સુધી વિસ્તરે તે ઘટનાવિશેષની નોંધ લેવી પડે. અછાંદસ કાવ્યમાં મળતી છૂટનો દુરુપયોગ થવાની સંભાવના છે. કવિ સંયમ નોંધપાત્ર છે.

કેટલાંક કાવ્યોમાં કવિ ઉદ્દેશ નજરે પડે છે ત્યાં કાવ્યનું પોત નબળું પડે છે. ક્યારેક વિધાન વાક્યોમાં કાવ્ય સરકી જતું જણાય.

*

‘સોનટેકરી’ની રોમાંચક સફર | અજય સોની

(‘સોનટેકરી’ નવલકથા લે. માવજી મહેશ્વરી, પ્રકાશક - ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૮, પૃ. ૧૬૮, કિંમત રૂ. ૧૭૦)

વાર્તાકાર, નવલકથાકાર અને નિબંધકાર તરીકે જાણીતા માવજી મહેશ્વરીની તાજેતરમાં જ છઠ્ઠી નવલકથા ‘સોનટેકરી’ પ્રકાશિત થઈ છે. લેખકે નવલકથામાં કલાપક્ષે માવજત રાખી છે, જે લેખકની સર્જન પ્રત્યેની સભાનતા છતી કરે છે. સોનટેકરીમાં રહસ્યને પ્રણય બન્ને તત્ત્વો સપ્રમાણ છે. શરૂઆતના દસ પ્રકરણ વાંચતાં રોમાંચ ઘેરી વળે છે. લેખકે જરૂરિયાત મુજબ નાટ્યાત્મકતાને ઘેરી બનાવી દૃશ્યો રચ્યાં છે.

કથાની શરૂઆત પ્રતાપ નામના યુવાનની સોનટેકરી પર આવવાથી થાય છે. પોતાની માના ભૂતકાળથી અજાણ પ્રતાપ માનું વચન પાળવા સોનટેકરી નામની જગ્યાએ આવે છે. કથાની શરૂઆતના પ્રકરણોમાં પ્રતાપનો એની મા સાથેનો સંબંધ અને માધવગીરીની મઢીનું રસપ્રદ ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. મઢીના સાધુ માધવગીરી પ્રતાપે આપેલી પોટલી ખોલે છે, જેમાંથી બંગડીના ટુકડા અને તૂટેલો પાવો મળે છે. માધવગીરી ભૂતકાળમાં સરી પડે છે જે છેક નવલકથાના અંત સુધી ચાલે છે.

આખી કથામાં ચંચળના જીવનમાં આવતાં ઝંઝાવાતને આલેખવામાં આવ્યો છે. સીધીસાદી લાગતી કથાને લેખકે એ રીતે ગૂંથી છે જાણે કોઈ રહસ્યકથા વાંચતાં હોઈએ. કથા ૧૯૬૦-૬૫ના ગાળાના સાબરકાંઠાના એક ગામડાંની કથા છે. ચંચળ અને મેઘરાજ વચ્ચે પ્રણયસંબંધો છે. એ ગાળાને અનુરૂપ ગામડું અને લોકમાનસ લેખકે સુપેરે બતાવ્યા છે. મેઘરાજ સામાન્ય ખેડૂત છે જ્યારે ચંચળ દરજીની દીકરી છે. ગ્રામ્ય વાતાવરણ ઊપસાવવામાં લેખકે પૂરતો કસબ દેખાડ્યો છે. ખેતીની પરંપરાઓનું વર્ણન આબેહૂબ થયું છે. બધું સ્પર્શસિમ સભાનતાથી થયું છે. બન્નેને ખબર છે કે આ સંબંધનો સ્વીકાર નથી થવાનો એટલે બન્ને ભાગી જવાનું નક્કી કરે છે. મેઘરાજનો મિત્ર માધવ છેક સુધી બંનેને મદદ કરે છે. એ કામમાં માધવનો મિત્ર મુકેશ તેને મદદ કરે છે. ગામમાંથી ભાગીને બન્ને ગામથી થોડે દૂર કનકેશ્વર તરીકે અવાવરુ અને ડરામણી ગણાતી જગ્યાએ એક રાત સંતાય છે. અહીં સુધી તો બધું પાત્રોએ ધાર્યું હોય છે તેવું જ બને છે. પરંતુ પછી બધું જ જાણે નિયતિના હાથમાં આવી જાય છે.

સવાર પડતાં જ ચંચળને ભાન થાય છે કે એનો એક રાતનો સંસાર વિલાઈ ગયો છે. મેઘરાજને એ રાતે સાપ કરે છે અને તે મરી જાય છે. અહીંથી જ લેખક અને પાત્રોની ખરી કસોટીની શરૂઆત થાય છે. ગામ છોડી ચૂકેલી ચંચળ ફરી ગામમાં જવા તૈયાર નથી. માધવ અને મુકેશને એ નથી સમજાતું કે હવે કરવું શું? એકાએક આખી સ્થિતિ બદલાઈ જાય છે. ચંચળમાંથી સરસ્વતી બની ગયેલી ચંચળની નવી જિંદગી શરૂ થાય છે. મુકેશની

વ્યવસ્થા મુજબ રાજસ્થાનના અંતરિયાળ વિસ્તારમાં આવેલી એક વાડીમાં રહે છે. આધેડ અવસ્થાનો મહેશારામ વાડી સાચવે છે. અહીં ચંચળને ખબર પડે છે કે પોતાના પેટમાં મેઘરાજનું બાળક આકાર લઈ રહ્યું છે. લેખકે અહીં બહુ સંભાળપૂર્વક બન્ને પાત્રો અને કથાને સાચવ્યા છે. તે પછી ચંચળ ઉદયપુર ચાલી જાય છે. મુકેશ પણ સંસાર છોડીને માધવગીરી સાથે ચાલ્યો જાય છે. છેલ્લે માધવગીરી પ્રતાપને બધી હકીકતો જણાવે છે કે શા માટે તેની માએ તેને સોનટેકરી પર આવવાનું કહ્યું હતું. અંતે માધવગીરી પ્રતાપના હાથે એ પીપળાને પાણી પાય છે જે મેઘરાજના સ્મરણમાં માધવગીરીએ વાવ્યો છે. માધવગીરીએ સાચવી રાખેલી પોટલી જે બન્નેના પ્રેમની નિશાની છે એ પીપળા પાસે માટીમા દાટી દે છે.

કથાના પાત્રો સબળ અને સુરેખ બન્યાં છે. દરેક પાત્રની ભાવકના ચિત્તમાં ચોક્કસ છબી ઊપસે છે જે લેખકની સફળતા છે. તો અંતે આવતું મહેશારામનું પાત્ર વાચકને ભાવુક બનાવી દે છે. બાબુસુઈનું પાત્ર હોય કે ચંચળની માનું વ્યક્તિત્વ. કે પછી આખી કથામાં છવાયેલા રહેતા માધવનું પાત્ર. બધું સભાનતાપૂર્વક થયું છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ લેખકે નાવીન્ય બતાવ્યું છે.

લાગણીસભર કથા અને એથી પણ સુંદર રીતે આલેખાયેલો પરિવેશ સોનટેકરી નવલકથાની વિશેષતા છે. વાચકોને ક્યાંય નીરસતા ન લાગે એટલું યુસ્ત ગદ્ય અને રસાળતાથી કથા કહેવાઈ છે. વર્ણનો એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે કે લેખક એક નિબંધકાર પણ છે. જુઓ,

‘સાંજના સમયે વડનું ઝાડ થાકેલા વૃદ્ધ જેવું નિસ્તેજ દેખાતું હતું’

‘ખરી પડેલાં પાંદડાંની જગ્યાએ નવી કૂંપળોના ટોળાએ વૃક્ષોને શણગારી નાખ્યાં.’ મુકેશને સાધુ થવાનો વિચાર આવે છે એ સ્થિતિનું અદ્ભુત વર્ણન જુઓ.

‘ટેકરીઓ રુદ્રાક્ષની નાની નાની ઢગલીઓ બની ગઈ છે. ધરતી ચીરીને એક ત્રિશૂળ ઊગી નીકળ્યું છે. ત્રિશૂળના ફણા ઉપર મણિ જેવું કંઈક ચમકે છે. એ ત્રિશૂળ હવામાં લહેરાય છે અને માયાના એક એક તાંતણાંને વિખેરી નાખે છે.’

લેખકે ચંચળના ગયા પછી એના મા-બાપનું શું થયું તે ન દર્શાવીને કથાને જુદી દિશામાં જતી અટકાવી છે, પરિણામે ચંચળ કેન્દ્રમાં રહી શકી છે. મેઘરાજ મરી જાય છે તે પછી ચંચળના જીવનમાં આવતા ઝંઝાવાતનું લેખકે બખુબી આલેખન કર્યું છે.

સોનટેકરી માંસલ કથાતત્ત્વ અને રસાળ આલેખનના કારણે વાંચનક્ષમ બની છે. વર્તમાન સમયમાં ગ્રામ્ય નવલકથાઓ ઓછી લખાય છે ત્યારે એક જુદી જ ગ્રામ્યકથા આપનાર લેખકને અભિનંદન આપવાનું બને છે.

અને છેલ્લે.....

સાહિત્યકૃતિની એકાએક રચાતી પ્રસ્તુતતા: જાગતે રહો...

ભરત મહેતા

ભારતમાં જન્મેલા જ્યોજ ઓરવેલને ખબર પણ નહીં હોય કે આઝાદીના અમૃત મહોત્સવે ભારતીય સુપ્રિમ કોર્ટ એમના એક ચૂકાદામાં જ્યોજ ઓરવેલની નવલકથા ૧૯૮૪માંથી એક અવતરણ ટાંકી ચૂકાદાનો પ્રારંભ કરશે! ઈઝરાયલની NSO કંપનીએ આતંકવાદીઓને પકડવા પેગાસસ વાયરસ બનાવ્યો છે. કંપની વિશ્વ સરકારો સિવાય કોઈનેય આ વાયરસ વેચતી નથી. ભારતમાં સેંકડો પત્રકારો, રાજનેતાઓ, સામાજિક કાર્યકરોના ફોનમાંથી આ વાયરસ મળી આવ્યો છે. સરકાર એની તપાસ કરવા સમિતિ રચતી ન હતી પરિણામે સુપ્રિમ કોર્ટે ચૂકાદો આપીને ફરજ પાડી! એ ચૂકાદામાં ૧૯૮૪નું એક વાક્ય વારંવાર દોહરાવવામાં આવ્યું- **Big Brother is Watching You!** આ અવતરણ ફાસીવાદીપ્રવૃત્તિનું સૂચક છે. આવું ઓરવેલિયન સ્ટેટ જે હંમેશા જાગૃત નાગરિકો પર ચાંપતી નજર રાખે છે. જેથી નાનકડાં આંદોલનને પણ ઊગતાં ડામી દેવાય. હમણાં જ પરબ માં એનિમલ ફાર્મ જ્યોજ ઓરવેલની અન્ય નવલકથાનો સુરેશભાઈ ગઢવીએ આસ્વાદ કરાવેલો. વર્ષો પછી ફરીવાર ૧૯૮૪ પણ ચર્ચામાં આવી. ન્યાયાધીશ કોહલી રમન્ના અને સૂર્યકાન્તે આ નવલકથાનો સંદર્ભ આપ્યો છે. એનિમલ ફાર્મનો અનુવાદ જ્યંતિ દલાલે વર્ષો પહેલાં પશુરાજ્ય નામે કરેલો. નવી પેઢીએ આવી નવલકથાઓમાંથી પસાર થવું જોઈએ. ૧૯૮૪ નવલકથા ૧૯૪૮માં લખાયેલી પણ ભવિષ્યદર્શી નવલકથા બની રહી.

અમેરિકાની છેલ્લી ચૂંટણીમાં ટ્રમ્પના ઉગ્રરાષ્ટ્રવાદનો, કોર્પોરેટજાગતને જ લાભ આપતી યોજનાઓનો વિરોધ કરવા માટે ચૂંટણી પૂર્વે બે કૃતિઓની ખૂબ જ ચર્ચા થયેલી. એ કૃતિઓ પણ વર્ષો અગાઉ લખાયેલી છે. સિંકલર લેવીસની નવલકથા **It Can't Happen Here** (1935) અને બ્રેખ્ટનું નાટક **The Resistible Rise of Arturo Ui** (1941) આ કૃતિઓ હતી. લેવીસની નવલકથાની ચર્ચાઓ, યુટ્યુબ ચર્ચાઓ, નાટ્યરૂપાંતરો થયાં. બ્રેખ્ટનું તો નાટક જ હતું તેથી ઠેરઠેર ભજવાયું. કેમ આ કૃતિઓ સાઈઠ્ઠ-સિત્તેર વર્ષે એકાએક પ્રસ્તુત થઈ એ વિચારવું જોઈએ. અચ્છે દિનના વાયદા પ્રમાણે આવેલી ટ્રમ્પ સરકારે વહીવટ એવો ઢંગધડા વિનાનો કર્યો કે અમેરિકાના નાગરિકો ત્રાહિમામ થઈ ગયેલા. ખાસ કરીને કોરોનાકાળની સરકારની બેપરવાઈનો એમાં સમાવેશ થતો હતો. બ્રેખ્ટે તો હિટલરને હાડોહાડ અનુભવેલો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન ઈ. ૧૯૪૧થી ૪૭ બ્રેખ્ટ અમેરિકામાં રહેલાં ત્યારે એમણે **The Resistible Rise of Arturo Ui** નાટક લખેલું. જેમાં એક નાનકડી શાકભાજીનો વેપારી યુઇ ધીરેધીરે કેવી રીતે આખા રાજ્યને ગ્રસી જાય છે તે બતાવાયું છે. એ માટે એ સામ, દામ, દંડ વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. આજે આપણે ત્યાં માત્ર એક દિવસની અદાણી જેવા ઉદ્યોગપતિની આવક ૧૩૦૨ કરોડ રૂપિયા છે! સામા પક્ષે ભૂખમરાના ઈન્ડેક્સમાં ભારત હરણફાળ ભરતું

થાય છે! આવી કંપનીઓ શી રીતે રાજ્યના મળતિયાં મૂડીવાદીઓ બની આમજનતાની જળ, જંગલ, જમીન અને અન્ય જાહેર સંપત્તિઓ એક પછી એક હસ્તગત કરે છે. રેલવેસ્ટેશનો, વિમાનમથકો હોય કે જાહેર એકમો. જરા જુદી રીતે આ જ વાત કરતી સિંકલર લેવીસની નવલકથા **It Can't Happen Here** ને તત્કાલીન સત્તાધીશોની ખોફૂગી વહોરવી પડેલી. બ્રેખ્તે નાટક અમેરિકામાં લખેલું પણ તે કાળે ભજવાયું નહીં. આજે જ્યારે મળતિયા મૂડીવાદીઓ (crony Capitalists)વધી ગયાં ત્યારે એ નાટક ભજવાયું, જાહેરમાં વંચાયું. આ બંને કૃતિઓ જર્મની-ઈટાલી ના નાઝીવાદ-ફાસીવાદને પર્દાફાશ કરતી કૃતિઓ હતી. આજે આ કૃતિઓ તરફ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. એ કૃતિઓ ત્યારથી જ ચેતવણીનો ઘંટ વગાડતી હતી એમ કહી શકાય. આવી કૃતિઓનું પરિશીલન આજે ભારતની સમકાલીન પરિસ્થિતિમાં કરવું જરૂરી છે.

બ્રેખ્તેના નાટકનો પરિવેશ ઈ. ૧૯૩૦નું શિકાગો છે. ત્યાંનો ગેંગસ્ટર યુદ્ધ કેવી રીતે શાકભાજી પછી, અનાજનો વેપાર સ્થાનિક વહીવટદારોને લાંચ આપી આપી હસ્તગત કરી લે એ બતાવે છે. તમામ વિરોધીઓને રાજ્યની મદદથી જ પૂરાં કરી દે છે. બ્રેખ્તેમાં એ સંકેત પણ મોટો સંદેશ છે એ આવા યુદ્ધ પછીથી ચૂંટાઈને ધારાસભા કે સંસદમાં પણ પહોંચી જાય છે. જુદા જુદા ધંધાની આ યુદ્ધ એવી દશા કરે છે કે કાં તો તમારે ખતમ થઈ જવાનું અથવા તો યુદ્ધની શરણાગતિ સ્વીકારી ભાગીદાર બની જાવ! વિશાળ જનતા આનાથી બેખબર હોય ત્યારે એ યુદ્ધ વિશાળકાય યુદ્ધ બની જાય છે. કેટલાંકને ખબર પણ હોય છતાં આંખ આડા કાન કરે છે. ફાસીવાદ તાકાતોનો ઉદય આવી માનસિકતામાંથી થાય છે.

બ્રેખ્તે તો આ નાટક પોતાના અમેરિકાનિવાસ દરમ્યાન અમેરિકન પ્રેક્ષકો માટે જર્મની અને હિટલરની સ્થિતિથી વાકેફ કરવા લખેલું. એમને આશા હતી કે અમેરિકન પ્રજા અને શાસકો જર્મનીને હિટલરથી બચાવે. આજે કરુણતા એ બની કે આ નાટક અમેરિકાનું નાટક પણ બની ગયું. ગેંગસ્ટર યુદ્ધ જેવાં MNCs ના માલિકો અમેરિકન લોકશાહીને રમણી રહ્યાં છે. એ કાળે પણ અમેરિકા જર્મનીમાં જ્યારે યહૂદીઓની કત્લેઆમ ચાલતી હતી ત્યારે કેવળ મૂકપ્રેક્ષક બની રહ્યું હતું. ત્રિપુરા, કાશ્મીરના બનાવો જોતાં આપણે ત્યાં આવી પરિસ્થિતિ ઊભી નહીં થાય એવું છાતી ઢોકીને કહી શકાય એવું નથી. યહૂદી પ્રત્યેનો જાતિદ્વેષ ત્યારે જર્મનીમાં પરાકાષ્ટાએ હતો. ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ, રાષ્ટ્રની જ એક પ્રજાને લક્ષ બનાવી જામ્યો હતો. એ લોકપ્રિયતા સરકારની ધરી હતી. અમેરિકાને તો મજા જ પડતી હતી કે જર્મની અમેરિકાના હરીફ રશિયાને ખતમ કરી દેશે! છેક ડિસેમ્બર ૪૧માં જ્યારે જર્મનીના સાથીદાર જાપાને પર્લ હાર્બર પર હુમલો કર્યો પછી અમેરિકા યુદ્ધમાં જોડાયું. અનાથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે બ્રેખ્તેનું નાટક લખાયું છતાં અમેરિકામાં તે કાળે ભજવી કેમ ન શકાયું?

બીજી કૃતિ નવલકથા છે. જે સિંકલર લેવીસે ઈ. ૧૯૩૦ માં નોબેલપ્રાઈઝ મળ્યાં પછીના પાંચમા વર્ષે લખી. માર્ક્સિયા અને રાજકારણીઓની મિલીભગત પરના વ્યંગથી સભર આ નવલકથા છે.

સિંકલરની નવલકથાનો નાયક બર્જીલીયશ વીન્ડ્રીય છે, જેનું લોકખ્યાત નામ બઝ છે. જે પોતાનાં ચૂંટણી પ્રવચનોમાં રાષ્ટ્રીય આવક વધારશેની વાત કરે છે પણ સાથોસાથ માંગ કરે છે કે આપણે રાષ્ટ્રવાદી અને પુરાતનમૂલ્યોની સંસ્કૃતિના માર્ગે આગળ વધવું પડશે! જેવો એ

ચૂંટાય છે કે તરત જ વહીવટીતંત્ર પર પૂરો કાબુ જમાવી દે છે. સંસદમાં મેળવેલી સત્તાના કારણે એકાધિકારવાળું બંબર વર્તન કરે છે. નવલકથાનું શીર્ષક જ અળવીતરું છે. જે ગાળામાં કેટલાંક ઉદારમતવાદી નાગરિકો માનતા હતા કે આવી એકાધિકારી વર્ચસ્વવાળી રાજનીતિ અમેરિકા જેવી લોકશાહીમાં સંભવી જ ન શકે. પણ આખરે ત્યાં પણ આવું બન્યું. તેથી આ નવલકથા ટ્રમ્પયુગમાં વધુ પ્રસ્તુત બની. નવલકથાઓ આ રીતે ભવિષ્યદર્શી હોય છે. સિંકલર લેવીસની નવલકથાના વરસે જ ગુજરાતીમાં લખાયેલી નવલકથા ભારેલો અગ્નિ(૧૯૩૫)ના નાયક રુદ્રદત્ત અહિંસામાં માને છે. ગાંધીજીનો નવલકથાવતાર ગણાય. જેમની હત્યા અંગ્રેજો નથી કરી શકતા પણ એક પાદરીને બચાવવા જતાં હોવાથી ગામનો શંકર વૃદ્ધની મતિ વૃદ્ધ થઈ છે કહીને ઉડાવી દે છે! પોત્રી કલ્યાણી અને પાદરીની પુત્રી ત્યુસીના ખભે ઊભેલો રુદ્રદત્ત ઢળી પડ્યો. બરાબર તેર વરસ પછી આ દશ્ય આપણે ગાંધીહત્યામાં ભાળ્યું. નવલકથાઓ આ રીતે ભવિષ્યદર્શી બને છે. (કે દુઃસ્વાખ)

સિંકલર લેવીસ પણ તે કાળે નહીં પરન્તુ ઈ. ૧૯૪૭માં સાચા પડ્યાં! હેરી ટુમેને સત્તા સંભાળી ત્યારે નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનો ખાતમો બોલાવેલો. જેના કારણે લીલીયન હેલમાન જેવાં લેખકો કે ચાર્લી ચેપ્લીન જેવાં ફિલ્મ અભિનેતાને કનડગત થઈ હતી. આજે આનંદ તેલતુંબડે કે સુધા ભારદ્વાજ હજુય એકાદ લેખ કે ભાષણ માટે આપણે ત્યાં લાંબો સમયથી જેલમાં છે! અમેરિકામાં આ મેકાર્થીયુગમાં આ થયું. સિંકલર લેવીસે નવલકથામાં અત્યંત સ્વકેન્દ્રી બની જતા અને પોતાના રાજનેતા પર ચાંપતી નજર રાખવામાં નિષ્ફળ ગયેલાં મધ્યમવર્ગની વાત પણ કરે છે. પ્રજા મનોરંજનમાં જ પડી છે.

આ દેશમાં જ્યારે કટોકટી લદાઈ હતી ત્યારે અનેક પુરોગામી કૃતિઓ પ્રસ્તુત થઈ ગઈ હતી. કેટલીક નવી રચાઈ હતી. ગુજરાતમાં દર્શકે સોક્રેટિસ લખી અને કહેલું ધારાસભાનું વિસર્જન એ સોક્રેટિસના સર્જનનું કારણ છે. ફ્રાંસમાં ચૂંટણી જીતવા મુસ્લિમ રૂઢિચુસ્તોને પંપાળવાનું એક પરિણામ એ આવેલું કે એક કાર્ટુનિસ્ટની ઓફિસમાં જઈને મુસ્લિમોએ હુમલો કર્યો અને કાર્ટુનિસ્ટ ચાર્લી સમેત બાર જણને ઘર કરી દેવામાં આવ્યાં! ચાર્લીએ પયગંબરસાહેબનું કાર્ટુન દોરેલું. ચાર્લી સામે દેખાવો થાય, કેસ થાય, કાર્યવાહીની માંગણી થાય પરન્તુ કાયદો હાથમાં લઈને હત્યા કરવી સજાપાત્ર ગુનો છે. ફ્રાંસ જેવાં પ્રગતિશીલ દેશમાંય આવું થાય છે. આવા હુમલાની આગોતરી ઝાંખી ફ્રાંસના અત્યારના સહુથી લોકપ્રિય લેખક મિશેલ વીલબેક (Michel Houellebecq)ની નવલકથામાં હતી. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જે દિવસે નવલકથાનું વિમોચન હતું એ જ દિવસે આ હત્યારી ઘટના બની એથી આખો દિવસ લેખકને પોલીસ સ્ટેશનમાં ગોંધી રાખવામાં આવ્યા હતા!

આયોનેસ્કોનું ગેંડો નાટક વાંચ્યો તો ચોમેર છવાઈ ગયેલા ગેંડાઓની ભીંસ એટલી અનુભવાય કે ક્યાંક આપણે તો ગેંડો નહિ બની જઈએ ને એવો ધ્રાસકો પડે છે.

સાહિત્યકૃતિઓની આવી ચેતવણી અચાનક પ્રસ્તુત બની જાય એ પણ આઝાદીના અમૃત મહોત્સવે એક વિચારવા જેવો મુદ્દો છે. આ ચેતવણી નાગરિકોને એક સંદેશ આપે છે:- જાગતે રહો...

નમસ્તે મિત્રો,

સાહિત્ય પરિષદની વિવિધ વ્યાખ્યાનશ્રેણિ અંતર્ગત તા.૯ ઓક્ટોબરના રોજ સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી, સુરતના સહયોગમાં સુરતમાં “નાટ્યકાર અનંગ મહેતા વ્યાખ્યાનશ્રેણિનું” “પ્રથમ વ્યાખ્યાન થયું. વક્તા સૌમ્ય જોશીએ ‘બે દંતકથાઓ (મિથ)’ વિશે મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું. સૌમ્ય જોશીએ ભરતમુનિનાં નાટ્યશાસ્ત્ર પાછળ રહેલી દંતકથા રસપ્રદ રીતે રજૂ કરી. તેમના વ્યાખ્યાનનો સૂર હતો કે નાટ્યકર્મી અને પ્રેક્ષક વચ્ચેનો નાતો એકમેકને સફળ બનાવવાની સજ્જતાનો છે. વળી તેમણે જણાવ્યું કે રંગમંચ ઉપર છીછરાવેડા ક્યારેય ચલાવી ન લેવાય, એ રંગદેવતાનું અપમાન છે. ૧૦૦ ઉપરાંત ભાવકોએ આ વ્યાખ્યાનનો લાભ લીધો.

મિત્રો, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ગુજરાતી સાહિત્ય કોશના ભાગ-૧, ભાગ-૩ અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના બેથી સાત ભાગનું પુનર્મુદ્રણ કર્યું છે. હવે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનો આખો સેટ ઉપલબ્ધ છે.

આજીવનસભ્યપદની સુધારણાયાદીના ફોર્મ સભ્યો ભરીને મોકલી રહ્યા છે

એનો આનંદ છે. જે મિત્રોને હજુ મોકલવાના બાકી છે તેઓ જરૂર મોકલી આપશો.

આપણું ડરમું જ્ઞાનસત્ર સૂર્યા વરસાણી એકેડેમી, મુન્દ્રા, કચ્છમાં તા.૨૪-૨૫-૨૬ ડિસેમ્બરના રોજ થવાનું છે. સૌ મિત્રોને જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા નિમંત્રણ છે.

*

અભિનંદન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ખજાનચી શ્રી રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાયે PH.Dની પદવી માટે રજૂ કરેલા શોધનિબંધનો ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ એજ્યુકેશનવિભાગમાં સ્વીકાર કરીને તેમને PH.Dની પદવી આપી છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદપરિવાર શ્રી રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાયને અભિનંદન અને શુભકામનાઓ પાઠવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
(૩૨મું જ્ઞાનસત્ર),

તા.૨૪-૨૫-૨૬ ડિસેમ્બર ૨૦૨૧

સ્થળ - સૂર્યાવસાર્ણી એકેડેમી મુ. પો. સેડાતા,

ભુજ-મુન્દ્રા હાઈવે, તા. ભુજ, જિ. કચ્છ

પહેલી બેઠક તા.24-12-2021, શુક્રવાર બપોરે ૩.૩૦થી ૫.૦૦

૧] સ્વાગત/ઉદ્ઘાટન બેઠક	
ગીત	: જય જય ગરવી ગુજરાત
સ્વાગત/પ્રાસંગિક	: રસનિધિ અંતાણી
સંચાલન	: દર્શના ધોળકિયા
અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય	: પ્રકાશ ન. શાહ
પરિષદ પ્રાસંગિક	: રઘુવીર ચૌધરી
અતિથિવિશેષનો પરિચય	: હરેશ ધોળકિયા
અતિથિવિશેષનું વક્તવ્ય	: જીઠે લાલવાણી
મહામંત્રીનું નિવેદન	: કીર્તિદા શાહ
આભાર	: પ્રફુલ્લ રાવલ

બીજી બેઠક તા.24-12-2021, શુક્રવાર સાંજે ૫.૧૫થી ૬.૪૫

૨] શતાબ્દીવંદના : સુરેશ જોષી	
અધ્યક્ષ	: શિરીષ પંચાલ
સુરેશ જોષીની નવલિકાઓ	: કિરીટ દૂધાત
સુરેશ જોષીના નિબંધો	: જયદેવ શુક્લ
સંચાલન	: રાજન ભટ્ટ

ભોજન વિરામ ૭.૩૦થી ૯.૦૦

મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠક, તા.25-12-2021, શનિવાર સવારે ૮.૦૦થી ૯.૦૦

ત્રીજી બેઠક તા. 25-12-2021, શનિવાર સવારે ૯.૩૦થી ૧૧.૦૦

૩] શતાબ્દીવંદના : યુનીલાલ મડિયા	
અધ્યક્ષ	: ધીરેન્દ્ર મહેતા
વાર્તાકાર મડિયા	: સંજય ચૌધરી

નવલકથાકાર મડિયા : માવજી મહેશ્વરી
સંચાલન : પ્રજ્ઞા પટેલ

ચોથી બેઠક તા.25-12-2021, શનિવાર બપોરે 11.15થી 12.45

૪] શતાબ્દીવંદના : જયંત પાઠક
અધ્યક્ષ : સતીશ વ્યાસ
વિવેચક જયંત પાઠક : વિજય શાસ્ત્રી
ગદ્યકાર જયંત પાઠક : દક્ષા વ્યાસ
સંચાલન : મનીષ પાઠક

ભોજન વિરામ 1.00થી 2.30

પાંચમી બેઠક તા.25-12-2021, શનિવાર બપોરે 2.30થી 4.00

5] ગુજરાતી સામયિકો સંદર્ભે
અધ્યક્ષ : કિશોર વ્યાસ
'વીસમી સદી 'કૌમુદી' અને સંસ્કૃતિ' : પારુલ દેસાઈ
'વસંત વિશ્વમાનવ ક્ષિતિજ' : ઉકેશ ઓઝા
સંચાલન : રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય

છઠ્ઠી બેઠક તા.25-12-2021, શનિવાર, બપોરે 4.15થી 5.45

6] અનુવાદ : સાંસ્કૃતિક સેતુ તરીકે
અધ્યક્ષ : રમણ સોની
સર્જનાત્મક કૃતિના- : દર્શના ધોળકિયા
અનુવાદના પ્રશ્નો
અનુવાદની ભાષા : રમણીક સોમેશ્વર
સંચાલન : છાયા ત્રિવેદી

ભોજન વિરામ 7.00થી 8.30

સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ તા.25-12-2021, શનિવાર રાત્રે 8.30થી 10.00

સાતમી બેઠક તા.26-12-2021, રવિવાર, સવારે 9.00થી 10.30

7] સાંપ્રત સમસ્યાઓ
અધ્યક્ષ : પ્રકાશ ન. શાહ
વૈશ્વિક-રાજકીય સમસ્યાઓ : અજય ઊમટ
સાંપ્રત સાહિત્ય : ચૈતાલી ઠક્કર
સંચાલન : હેમાંગ રાવલ

આઠમી બેઠક તા.26-12-2021, રવિવાર, બપોરે 10.45થી 12.45

8] સમાપન બેઠક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું સત્ર (સામાન્ય સભા)

ઠરાવો, પ્રતિભાવ અને આભારવિધિ

આભાર - યજમાન સંસ્થા દ્વારા

નોંધ : જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ડેલિગેટ ફીના રૂ. 1000/- ભરવાના રહેશે અને વિદ્યાર્થીઓએ રૂ. 500/- ભરવાના રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ડેલિગેટ ફી તા. 5-12-2021 સુધીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, કાર્યાલયમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઇચ્છનીય છે. ત્યારબાદ જો યજમાન પાસે જ્યાં સુધી સગવડ આપી શકાશે ત્યાં સુધી આપશે. નહીંતર ડેલિગેટે પોતાની રીતે વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે.

ડેલિગેટે ભૂજ પહોંચ્યા પછી નીચેના સરનામે પહોંચવાનું રહેશે.

નીલકંઠ ભવન, પાટવાડી ગેટ, જૂના સ્વામિનારાયણ મંદિરવાળો રોડ, ભુજ

નિમંત્રક

રસનિધિ અંતાણી

પ્રમુખ અને

જ્ઞાનસત્ર આયોજન સમિતિ

ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટ

ભુજ-કચ્છ

કીર્તિદા શાહ, રાજન ભટ્ટ,

મનીષ પાઠક, છાયા ત્રિવેદી

મંત્રી - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

આ અંકના લેખકો

અજય સોની	: રામનગર, પ્લોટ નં. 99/એ, અંજાર-370110 'કચ્છ'
કીર્તિદા શાહ	: 1, એ.ડી.સી. બેન્ક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ - 380015
છાયા ત્રિવેદી	: એ/12, અક્ષરધામ એપાર્ટમેન્ટ, પ્રેમચંદનગર પાસે, જજસબંગલા રોડ, બોડકદેવ, અમદાવાદ-380015
જ્યોતીન્દ્ર પંચોલી	: પંચમ પેથોલોજી લેબોરેટરી, ડૉ. ખારોડ સર્જિકલ હોસ્પિટલ નીચે, મિલન સિનેમા પાસે, સુરેન્દ્રનગર-363002
દલપત ચૌહાણ	: 928/2, સેક્ટર 7/સી, ગાંધીનગર-382007
દીવાન ઇકોર	: એ/34, અવકાશપાર્ક સોસાયટી, સુરભી રેસીડેન્સી સામે, નિકોલ-કઠવાડારોડ પો : નિકોલ, અમદાવાદ - 380049
નિખિલ ખારોડ	: 7 એ, સૌરમ્ય વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-388315
નિરંજન રાજ્યગુરુ	: આનંદ આશ્રમ, મુ. ઘોઘાવદર (દાસી જીવણનું), જિ. રાજકોટ-360311
પુષ્કરરાય જોષી	: 479, ગુજરાત હાઉસીંગ બોર્ડ, કણકોટ પાટિયા, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-360005
પ્રકાશ ન. શાહ	: 'પ્રકાશ' બંગલો, નવરંગપુરા પો.ઓ. પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ, 380009
ભરત મહેતા	: મન્દાર, બી-97, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા - 391740
મનહર ઓઝા	: એ-6, શિવદર્શન એપાર્ટમેન્ટ, નારણપુરા ચાર રસ્તા, એમ્કો બેન્કની સામે, અમદાવાદ-380013
મીનલ દવે	: એ/1/8, હરિધામ સોસાયટી, તુલસીધામ શાકમાર્કેટ, ઝાડેશ્વર રોડ, ભરૂચ - 392018
મોહન પરમાર	: એ/25, ન્યૂ પરિમલ સોસાયટી, કીર્તિધામ તીર્થ પાછળ, ચાંદખેડા, અમદાવાદ - 382424
યોગેશ વૈદ્ય	: 'હૃદયકુંજ', યોગેશ્વર સોસાયટી, 60 ફૂટ રોડ, રાજડેરી પાસે, વેરાવળ - 362265
યોગેશ જોષી	: બી-303, અર્જુનગ્રીન્સ, નીલકંઠ મહાદેવ પાસે, કે. કે. નગર રોડ રન્નાપાર્ક, અમદાવાદ, 380061
રમણીક અગ્રાવત	: 7, મુક્તાનંદ સોસાયટી, નર્મદાનગર, જિ. ભરૂચ - 392015
સમીર ભટ્ટ	: સમર્પણ આર્ટ્સ કોલેજ, ખ-1, સર્કલ પાસે, સેક્ટર-28, ગાંધીનગર-382028
હર્ષવદન ત્રિવેદી	: સી/401, સમર્પણ ટાવર્સ, 132 ફૂટ રીંગ રોડ, અંકૂર, નારણપુરા, અમદાવાદ - 380013
હેતલ હાર્દિક પંડ્યા	: 12, વસંતવિહાર ટ્રિવન્સ, નિર્માણ સ્કૂલ પાસે, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-380015

દીપોત્સવ અને નૂતનવર્ષ અવસરે પ્રકાશિત વસાવવા જેવાં વૈવિધ્યપૂર્ણ પુસ્તકો

શ્રીકૃષ્ણનું સુ-દર્શન	ગૌતમ પટેલ	અધ્યાત્મ	225
ડાઈનિંગ ટેબલ (મોહમ્મદ માંકડની 25 વાર્તાઓ)	સંપા. ડૉ. અસ્મા માંકડ	નવલિકાઓ	230
અકૂપારાતરાપી	ધ્રુવ ભટ્ટ	અકૂપાર, અતરાપીનું નાટ્યાંતરણ	150
તમારી બુદ્ધિશક્તિને તીક્ષ્ણ બનાવો	સુનિલ બી. મશરૂવાલા	વ્યક્તિવિકાસ	180
મુખત્યારનામુ	જયેશ પારેખ	નવલકથા	260
ખમીર અને ખાનદાની	પુરુષોત્તમ સોલંકી	નવલિકા	220
ગાંધીજીની શિક્ષણયાત્રા	ડૉ. મફતભાઈ પટેલ	ગાંધી વિષયક	125
પ્રયોગાત્મક ગાંધી	પંકજ શાં. જોશી	ગાંધી વિષયક	125
સંભવામિ યુગેયુગે	ડૉ. ઉષા શિલીન શુક્લ	નાટકો	140
શાશ્વતીનું સ્વપ્ન	પ્રકાશ ત્રિવેદી	લઘુનવલ	150
દેહધર્મ	ફાધર વાલેસ	જીવનપ્રેરક	150
કુટુંબધર્મ	ફાધર વાલેસ	જીવનપ્રેરક	120
સ્ત્રીધર્મ	ફાધર વાલેસ	જીવનપ્રેરક	150
હૃદયધર્મ	ફાધર વાલેસ	જીવનપ્રેરક	100
ભજગોવિંદમ	પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	આધ્યાત્મિક	250
માનસમંગલાચરણ મંથન	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	અધ્યાત્મ	125
કાશી-અયોધ્યાની યાત્રા	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	પ્રવાસ	100
દરિયાની દીકરી	હસમુખ અબોટી 'ચંદન'	નવલકથા	250
કહ્યા વગર જ !	વિજય શાસ્ત્રી	નવલિકાઓ	150
બપોર	દલપત ચૌહાણ	નવલકથા	150

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-380001,
ફોન : 079-22149660, 09227055777
ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759
email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

વાર્તાસંગ્રહ

વિસામા વિનાની વાટ (રઘુવીર ચૌધરીની વાર્તાઓ) સં. રમેશ ર. દવે	200
બીજી બાજુ	જગદીપ ઉપાધ્યાય 150
દૂરથી સાથે	રઘુવીર ચૌધરી 120
સાદ ભીતરનો	કંદર્પ દેસાઈ 160
રમેશ ર. દવેની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	સં. પારુલ તથા કંદર્પ દેસાઈ 200
વૃદ્ધ રંગાટી બજાર	વિજય સોની 140
રણદ્વીપ	રઘુવીર ચૌધરી 120
ગેટ ટુગેધર	સાગર શાહ 120
પડછાયાઓ વચ્ચે	અભિમન્યુ આચાર્ય 120
લૂ	વિપુલ વ્યાસ 150
નંદીઘર	રઘુવીર ચૌધરી 150
વણજોયું મહુરત (અનુ.)	દક્ષા પટેલ 180
આકસ્મિક સ્પર્શ	રઘુવીર ચૌધરી 150
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી 100
ગેરસમજ	રઘુવીર ચૌધરી 120
રસવૈભવ	નીતિન ત્રિવેદી 200
બહાર કોઈ છે	રઘુવીર ચૌધરી 180
દસ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	સં. રેમંડ પરમાર 150
અતિથિગૃહ	રઘુવીર ચૌધરી 150
વિરહિણી ગણિકા	રઘુવીર ચૌધરી 200
ડેરો	કાનજી પટેલ 100
દૃશ્ય ફરી ભજવાયું	મુનિકુમાર પંડ્યા 100

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નવલકથાઓ

ડૉ.નવીન વિભાકર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ધર્મ-અધર્મ	૨૪૦.૦૦
તલાશ	૨૭૦.૦૦
ઉન્માદ	૨૬૫.૦૦
ચરમ સીમા	૩૮૦.૦૦
બંદિની	૨૫૦.૦૦
થેન્કસ ગિવિંગ ડે	૨૩૫.૦૦
વાઈરસ (ઈબોલા) (બાયો ટેરેરિઝમ નવલકથા)	૧૪૦.૦૦
મૃત્યુનું કવચ	૧૧૦.૦૦

ઈન્દુબહેન મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ક્ષણનાં પારિજાત (ભાગ : ૧-૨)	૪૯૦.૦૦
પતંગિયાના રંગે તારું નામ પવનમાં ઘૂંટું	૩૯૦.૦૦
વાહ અમેરિકા	૧૪૫.૦૦
સાત દરિયા	૧૦૫.૦૦
આથમતાં સૂરજનાં અજવાળાં	૮૫.૦૦
સાંજની હથેળીમાં સૂરજ ડૂબ્યો	૯૮.૦૦
૩૬ નંબર	૫૯.૦૦

ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ

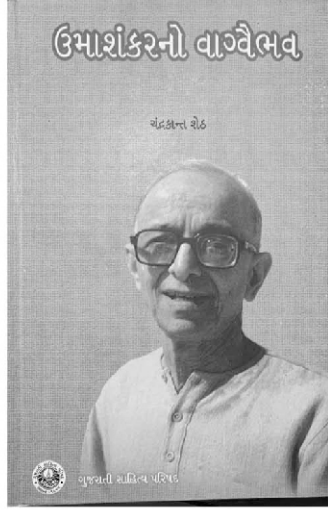
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
જીવનસંધ્યા	૧૧૦.૦૦
મંથન	૧૦૫.૦૦
સંન્યાસી	૯૦.૦૦

<u>ઇન્દુ પુવાર</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
લાલ, પીળો, વાદળી	૨૨૫.૦૦
અપસેટ કલબ	૧૭૦.૦૦
છ બાય ત્રણ	૧૦૦.૦૦
અબોલા બોલબાલા	૧૦૦.૦૦
યા દેવી સર્વભૂતેષુ	૧૩૫.૦૦
ફંફેશ્વર	૧૦૦.૦૦
વેવ ધ વેવ	૭૦.૦૦
સતી વ્યાકુળા	૧૦૫.૦૦
સંત ઠિઠુદાસ	૯૩.૦૦
મોશનલાલ માખણવાળા	૪૮.૦૦
<u>રાઘવજી માધડ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
હુકમની રાણી	૩૨૫.૦૦
ફૂબ	૭૦.૦૦
વંટોળ	૩૨.૦૦
<u>પૂજાભાઈ પરમાર</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
તલાશ	૧૦૫.૦૦
બેખબર	૧૨૫.૦૦
ખુલ્લી આંખોમાં આકાશ	૧૫૦.૦૦
કસક	૧૫૨.૦૦
<u>ગિરીશ ભટ્ટ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
વેદનાની એક ડાળ	૧૦૫.૦૦
હું લજજા - એક તરસ	૧૧૫.૦૦
એક ચપટી ગુલાલ	૧૩૫.૦૦

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ ગુલાલ

ઉમાશંકરનો વાગ્વૈભવ

આપણા જાણીતા કવિ, ગદ્યકાર અને વિવેચક શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠના દીર્ઘકાલીન પરિશ્રમની ફલશ્રુતિ-રૂપ ઈ. સ. ૧૯૭૮માં લખેલા આ મહાનિબંધનું એકત્ર ફાઉન્ડેશન દ્વારા ઈ-પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે. આ પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૩ ભાગ અને તેની ૨ આવૃત્તિઓમાં પ્રકાશિત થયેલ છે. જેમની વિદ્વત્તાને દેશવિદેશના વિદ્વાનોએ સન્માની છે એવા આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના મૂર્ધન્ય સર્જક-વિવેચક ઉમાશંકર જોશીનું સમ્યગ દર્શન આ મહાગ્રંથમાં લાધે છે. હજાર ઉપરાંત પૃષ્ઠો ધરાવતો આ ગ્રંથ ત્રણ ખંડોમાં વિભાજિત છે. ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના સૌ અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથ થકી વિરલ સંદર્ભસેવા પૂરી પડશે તેવી અપેક્ષા છે.

www.ekatrafoundation.org ઉપરથી આ સમૃદ્ધ મહાનિબંધમાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

અંગ્રેજી નવલકથાકાર ચાર્લ્સ ડિકન્સની ‘ડેવિડકોપર ફિલ્ડ’ અને ‘એ ટેઇલ ઓફ ટુ સીરીઝ’ જેવી નવલકથાઓએ યુરોપમાં અનાથ બાળકોની સમસ્યા પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન દોર્યું અને ધીમે ધીમે એ સમસ્યા નાબૂદ થતી ગઈ. નવા નવા અનાથઆશ્રમો ખૂલ્યા. બાળકને દત્તક લેતા થયા. અનાથ બાળકો પ્રત્યે લાગણીનો ઉદય થયો.

- યાસીન દલાલ

અમેરિકામાં 1851માં પહેલીવાર ધારાવાહિક નવલકથા પ્રગટ થઈ. એ હતી હેરિયટ બીચર સ્ટોની ‘અંકલ ટેમ્સ કેબિન’. આ નવલકથાને માત્ર અમેરિકન સાહિત્યમાં જ નહિ, અમેરિકાના ઇતિહાસમાં પણ અત્યંત મહત્વની માનવામાં આવે છે. પછી તો થોડા વખતમાં બ્રિટન, યુરોપ અને અમેરિકામાં એમ મનાવા લાગ્યું કે ઉત્તમ નવલકથાકારોની કૃતિઓ તો પહેલા હપ્તાવાર જ પ્રગટ થાય. પછી તે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થાય. બીજા-ત્રીજા વર્ગના લેખકોને એવો લાભ મળે નહીં, અને એટલે તેમની નવલકથાઓ સીધી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય.

- દીપક મહેતા

એસ્કિલસ ગ્રીકનાટક અને રંગભૂમિનો પિતા હતો. તેણે 90 નાટકો લખ્યા હતા. તેમાંનાં આજે માત્ર સાત જ ઉપલબ્ધ છે. ત્યારની પ્રણાલી મુજબ નાટ્યત્રયીનું પ્રથમ નાટક ‘પ્રોમિથીઅસ ફાયર બ્રિંગર’ (અગ્નિ લાવનાર) છે. જેમાં પ્રોમિથીઅસ માનવજાતિ માટે અગ્નિ ચોરી લાવે છે. બીજા નાટક ‘પ્રોમિથીઅસ બાઉન્ડ’માં તેનો નાયક પ્રોમિથીઅસ ઝિઅસ દ્વારા સજા પામે છે અને ભયંકર યંત્રણાઓ ભોગવે છે. અને ત્રીજા નાટક ‘પ્રોમિથીઅસ અનબાઉન્ડ’માં ઝિઅસ તેને મુક્ત કરે છે. એસ્કિલસ પ્રોમિથીઅસને મનુષ્યપ્રેમી અને શુભેચ્છક તરીકે નિરૂપે છે.

- કાલિન્દી પરીખ

‘યુદ્ધ અને શાંતિ’નું નામ સાંભળી ટોલ્સ્ટોયના વિચારથી પરિચિત સામાન્ય વાંચનારને એમાં યુદ્ધનિષેધની વાત હશે તેમ આશા રહે છે. પણ નવાઈની વાત એ છે કે ટોલ્સ્ટોયે યુદ્ધનિષેધની વાત - બધાં યુદ્ધો ખરાબ છે તેવી વાત કરી નથી. ઊલટું રક્ષણાત્મકયુદ્ધનું રૂંવાડાં ઊભા કરે તેવું ગૌરવ પ્રગટ કર્યું છે. ને આક્રમકોના પૂરા બેહાલ ને ફજેતી ચીતરવામાં બાકી નથી રાખી.

- મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર.

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા!

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મહત્વના પ્રકાશનો

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
૧.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 1	225/-
2.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 2/1	300/-
3.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 2/2	250/-
4.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 3	525/-
5.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 4	550/-
6.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 5	425/-
7.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 6	450/-
8.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 7	450/-
9.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 8/1	560/-
૧૦.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 8/2	620/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ,
નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮ ૦૦૮

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭, Email : gspamd@gmail.com